Анатоль Франс.

ТАЇС

ВИДАВ. „ЛАС" КИЇВ.

АНАТОЛЬ ФРАНС
ANATOLE FRANCE

ТАЇС

THAÏS

Вступна стаття проф. Ст. Савченка

Видавниче Т-во „ЧАС“
Київ — 1927

КИЇВ—1927
Трест „Київ-Друк", 8-ма друкарня та квиткова печатня
вул. Л. Толстого (кол. Караваївська), ч. 5.
Київськ. Окрліт № 15294—1926. Зам. 633.—5.000

ШУКАЮЧИ НАСОЛОДИ Й НЕМОЖЛИВОГО ЩАСТЯ.

(Таїс).

Серед численних християнських легенд IV століття є легенда про святу Таїсію [1]), що за молодих років була велика блудниця, справжня Нана тодішнього єгипетського Парижу—пишної Олександрії. Сила багачів збувалось своїх достатків, аби задовольнити найменші примхи славетної куртизанки, але найгірше було те,—каже легенда,—що руйнуючи майно, вони разом руйнували й свою душу, бо їм відбиралось надію на майбутнє спасіння. Прочув про це учень святого Антонія, преподобний Пафнутій Гераклейський, теж такий святий, «що на нього дивились, як на янгола божого»—і не міг того стерпіти. Він одяг розкішне вбрання, взяв досить грошей і прийшов до Таїсії ніби за звичайною до таких жінок потребою. Його промова справила такий вплив на блудницю, що вона звеліла спорудити огнище, сама попалила на ньому всі свої, набуті гріхом, скарби і покинула з Пафнутієм Олександрію. Чернець запечатав її в келії в жіночому манастирі, де вона й пробула, не виходячи, аж три роки. Тоді Пафнутій знову згадав про неї і вдався до св. Антонія за радою про дальшу Таїсії

[1]) Архиепископ Филарет (Гумилевский). «Жития Святыхъ», 1900 р., жовтень, ч. 8.

долю. Св. Антоній помолився разом з братами, і один з-поміж них, Павло «Простий», ніби побачив в раю упорядженне ліжко; то знак, каже св. Антоній, що час звільнити Таїсію з келії. Пафнутій це робить, і Таїсія помирає згодом 15 день (коло 340 року). А Пафнутій, вже старий ставши, розповідав її історію своїм учням, як приклад того, що не треба втрачати надії на спасіння хоч якої грішної душі.

Коли порівняємо цю легенду з тим, що ми маємо в Франсовому обробленні її, то побачимо чималу різницю: за дійсного героя в оповіданні стає Пафнутій, цілком заступаючи собою Таїсію. Урятувавши бо її, Пафнутій, за Анатолем Франсом, сам підпадає під грішні впливи: г о р д о щ і підбурили його взятись до справи спасіння куртизанки, а потім—стати «стовбником» і «брати на себе гріхи всього світу»; спокусливі спогади про прекрасну куртизанку весь час розпалюють йому с л а с н і с т ь; нарешті с у м н і в що-до шляхів спасіння огортає йому душу, бо на вечері в куртизанки він почув багатьох поганських філософських промов про розуміння життя. І одного разу, дізнавшись, що Таїсія помирає, він поспішає, щоб побачити її, врятувати од смерти. І каже їй:—«Слухай, моя Таїс! Я обдурив тебе, я був тільки нещасний божевільний. Бог, небо, все це—ніщо. Немає нічого справжнього, крім життя на землі й кохання істот. Я кохаю тебе. Не вмирай!..» Але Таїс помирає в обіймах Пафнутія, що так і не покаявся. Гордощі, сласність та сумнів погубили його душу; віра, страх та любов спасли Таїсину.

Ці зміни в християнській легенді не випадково запровадив Анатоль Франс, який хотів розповісти не про спасіння християнської душі, а про щось инше. Використання християнських легенд не з релігійною, а з художньо-літературною метою, а иноді

ще й иншою, є взагалі явище XIX століття. Відкинувши все дивне, надприроднє в давньому християнстві, раціоналізувавши його, нові письменники використали цей, теж людський утвір, як новий для художнього оброблення матеріял, і то в двох напрямках. Одні переказували старовинні легенди так, якими вони були за давніх часів, тільки збільшуючи кількість малюнків з колишнього життя, вбачаючи художню насолоду саме в тому контрасті між наївним примітивізмом старовини та складністю сучасного життя, що завсіди сприяв великій популярності різних ідилій та пасторалів, а також творів з життя маловідомих народів —індійців, китайців, негрів то-що. Але поруч із проблемою суто-мальовничою, такі письменники ставили собі часто і психологічну: розповідаючи про те, як відбувались події за тих давніх часів, вони силувались зрозуміти й те, ч о м у саме так вони одбувались. І в тих часах, що нас цікавлять, вони силувались зрозуміти психологію перших християн, ті умови їхнього життя та мислення, що сприяли повстанню й розвиткові самої релігії та з'єднаних з нею легенд. Шлях до таких художніх творів показав Ренан, змалювавши в своїх біографіях Христа (1863 р.) та апостолів (1867 р.), психологію тих людей, що створили християнство.

Ідучи иншим шляхом, нові письменники користувались із старих легенд, тільки як з певних ф о р м у л, таких самих, як легендарні формули про Дон-Жуана, Фавста і т. ин.; але в ці формули вони вкладали цілком инший, здебільшого цілком сучасний, зміст. То був шлях Ґюстава Флобера, який, взявши християнську легенду про спокусу св. Антонія, використав її як фабулу для діяння сучасної, самітної людини, з її постійним шуканням правди, з її безмежними сумнівами, з її ваганнями та безпорад-

ністю між необмеженими бажаннями та обмеженими можливостями [1]). Тому Флоберів св. Антоній не є анахорет IV-го століття, він—Фавст XIX століття, художнє перетворення самого Флобера спостережень, спокус та страждань.

В своїй літературній діяльності Анатоль Франс підлягав впливу як Флоберовому, так і Ренановому, і його «Таїс» (1890 р.) сполучає в собі обидва згадані вгорі способи художнього перетворення старовинних легенд: це є разом спроба змалювати психологію людей IV-го століття і спроба використати давній сюжет для втілення новітньої ідеології. Як саме?

Біографія Таїс у Франса (розд. II) є одночасно й уривок психологічної аналізи, і культурно-історичний малюнок за Ренановою манерою. Зразок життя численних тогочасних «Магдалін», вона влучно мотивує навернення Таїс до християнства. Таїс була багата, але з свого багатства незадоволена,—тому, пригадуючи злидні свого дитинства, вона думала, що «тільки бідні—добрі, щасливі та благословенні»; була прекрасна й страшенно боялась втратити свою красу; була марновірна і «вірила в усе», раз-у-раз чекаючи якогось чуда в своїому житті, згадуючи своє чудесне таємне хрещення за дитячих років. «Чудо» справді приходить до Таїс в особі анахорета Пафнутія і захоплює її відразу, бо вона цілком підготовлена, щоб сприйняти його: страх, віра та любов жили в її душі здавна, і їй легко було спастися.

Але Таїсине спасіння не є уславлення християнства. Франсове ставлення до релігії анахоретів цілком скептичне, і це видко як з тої тонкої іронії, що її бачимо в оповіданні, такі з удаваної письменникової

[1]) «Спокусу св. Антонія» Флобер, писав між 1848 та 1872 роками, цеб-то впродовж майже цілого свого життя, як і і'ете «Фавста».

побожности, що доходить навіть до припущення чудес. Іронія ламає, розуміється, основну лінію, яку витримано в біографії Таїс, де виявлено все життя анахоретів за тогочасною психологією та тогочасним побутом,—але вона є постійний Франсів супутник. Безперечна іронія відчувається в Франсових словах, коли він порівнює болячки на тілі самітників з пророчими квітками [1]). Або коли він пише, що Пафнутій ще за юнацьких років був закоханий в Таїс, але несміливість та брак грошей (батьки пильнували, щоб він не робив великих витрат) стали йому на перешкоді до гріха: «То бог із ласки своєї,—побожно пояснює автор,—обрав цих двох способів, щоб порятувати його од великого злочину». А коли Франс описує, як лев копає ями тим ченцям, що їм настав час помирати, або те, як Пафнутій навертає до віри Христової самого сфінкса єгипетського,—то читач внає вже, що має справу з тим самим письменником, що примусить згодом св. Маеля навернути до християнства пінгвінів, а ведмедів—побожно слугувати святим («Острів пінгвінів»).

Отже «Таїс» не є роман християнський, але не є він і антихристиянський твір. «Не всі люди спасаються однаково»,—каже одна з дієвих осіб у «Таїс», і Анатоль Франс подає в романі всю різноту шляхів інтелектуального заспокоєння, заховуючи їх під символами християнського та иншого заспокоєння. Поруч християнських анахоретів він виводить поганських філософів, не меншої від самітників моральної сили; та властиво й не від с и с т е м и світогляду, а від особистої в д а ч і залежить саме «спасіння».«Сис-

[1]) Анахорети вважали... що для тіла немає кращих оздоб за болячки та рани. Так справджувались слова пророка, що мовив: «Пустиня вкриється квітками».

теми, що їх склали мудреці, це тільки казки, щоб тішити вічне дитинство людей» (Нікій).

Таїс ще перед зустріччю з Пафнутієм мала «страх, віру та любов», і саме вони дали їй те заспокоєння, якого не мала вона, коли нехтувала ними була. Св. Антоній, Палемон та Павло Простий—теж такі як і Таїс: лагідні, бездумні, безсумнівні та вільні від жадної пристрасти; і саме вдача їхня дає їм заспокоєння, бо «є велика відрада бути малим та покірним»,—каже Франс. Вони всі «спаслись» би і по-за християнством, бо така їхня вдача, бо пристрасть не панує над ними. А от Пафнутій, християнин, самотник і праведник, той все-таки загинув, бо гордощі, спасність та сумнів посідали його та спалили йому душу. «Думко, куди ти мене завела»,—волає він, і ця думка турбувала-б його спокій навіть і по-за християнством.

Бо поруч християн жили й інші люди, що теж шукали собі заспокоєння й знаходили його, кожен відповідно до своєї вдачі. Такий Тімокл, що, відмовившись від усіх життьових втіх та страждань, знайшов спокій у нерухомості та байдужості. «Люди страждають,—сказав він собі,—бо вони не мають того, що здається їм добрим, або, маючи те, бояться його позбутись, або ще тому, що терплять те, що здається їм лихим. Коли знищити всі ці забобони, то й усі болі зникнуть». Такий стоїк Евкріт, що твердо вірить у неминучість виконувати обов'язки, вірить у чесноту, і свою віру доводить смертю. Такий римлянин Луцій Котта, який гадає, що «людина народжується, щоб діяти, і бездіяльність є невибачний злочин, бо то—на шкоду державі»; служити державі є для нього найвищий обов'язок і щастя. Такий, нарешті, епікуреєць Нікій, що вважає добро та зло тільки за гадки; мудрець, за Нікієм, повинен діяти

так, як того вимагає звичка або звичай. Та зрештою шляхи шукання правди,—чи то в християн,чи в поган, чи в людей активних, чи бездіяльних,—все це—тільки шукання власного заспокоєння та «неможливого щастя», як відповідає Анатоль Франс устами того-ж Нікія Пафнутієві, коли останній намагається навернути епікурейця до християнства... «Коли я порівнюю своє життя до твого, то не скажу, яке з них стоїть вище саме в собі. Я маю зараз узяти купелю... потім з'їм крильце фазького бажанта, далі перечитаю сотий раз якусь Апулеєву байку чи Порфіріїв трактат. А ти дістанешся своєї келії і навколішках, мов покірний верблюд, ремигатимеш якісь чарівні формули, вже жвакані й пережвакані, а ввечері ковтнеш корінці без олії. Гаразд, мій любий! Хоч наші вчинки так різняться зовні, але коримося ми обидва одному чуттю, єдиному рушієві людських дій; ми обидва шукаємо насолоди і ставимо собі одну мету: щастя, неможливе щастя».

Отже Таїс і Пафнутій, Евкріт і Нікій, Тімокл і Луцій Котта — вони люди настільки-ж IV-го, як і XIX-го століття, бо й останні, як і перші, однаково шукають того-ж таки неможливого щастя.

Видима річ, що саме це хоче сказати автор, перетворюючи, таким чином, історичне та психологічне оповідання на фабулу для вияву сучасної ідеології. Зокрема для Нікія ми здибуємо численні паралелі у сучасних західніх письменників (О. Уайльд, Вільє де-Ліль Адан, Гюїсманс). З цього погляду Анатоль Франс іде за Флоберовим прикладом. Не дурно-ж Пафнутій є учень Флоберового св. Антонія, місце дії обох творів—те саме, обидва самотники підпадають під однакові спокуси, і різні філософські системи, що в Флобера з'являються тільки як спокуса ана-

хоретової уяви, Франсові дають матеріял для розмов на бенкеті в Олександрії.

Люди завсіди однакові—такий є Анатоля Франсів висновок з його філософського, зрештою, романа; але «не всі вони спасаються однаково». Кожний шукає собі насолоди та щастя, але всі різно: кожен відповідно до своєї вдачі.

С. Савченко.

14/II—1926 р.

TAÏC

ЛОТОС.

Тоді пустиню населяли анахорети. Обидва нільські береги рясніли безліччю плетених з гілля та глиною обмазаних хижок, що їх власними руками ставили самітники трохи нарізно, щоб і жити окремішно, і допомагати тимчасом одне одному в разі потреби. Де-не-де височіли над хижками хрести на церквах, де святами збирались ченці на відправу та до причастя. Були ще геть при березі будинки, де жили по тісних келіях кенобіти *, що єдналися тільки за тим, щоб глибше відчувати самітність.

Анахорети й кенобіти жили повстримно, заживали їжі тільки після заходу сонця, і за всі страви їм був хліб із пучкою солі та трохи зілля. Котрі з них забивались аж на піски, знаходили собі притулок у печері чи в домовині й жили там ще самітніше.

Всі вони пильнували повстримности, носили волосяниці та ланцюги, спали на голій землі після довгих вчувань, молились, співали псальмів і, до всього того, що-дня чинили шедеври каяття. Зважаючи на первородний гріх, вони відмовляли своєму тілу не тільки втіх чи задоволення, а навіть звичайнісінького, найпотрібнішого на думку світських людей, догляду. Вони вважали, що недуги наших членів очищують нам душу і що для тіла немає кращих

* Слова, позначені зіркою, мають примітку в кінці книжки за порядком сторінок.

оздоб за болячки та рани. Так справджувались слова пророка, що мовив: «Пустиня вкриється квітками».

Серед мешканців цієї святої Тебаїди * де-хто присвячував свої дні аскетизмові та споглядянню, а інші заробляли собі на прожиток, плетучи кошики з пальмового лика, або наймались до сусідніх хліборобів на жнива. Погани неправдиво закидали, що є серед них і злодії, що разом із кочовими арабами грабують каравани: ці ченці справді зневажали багатство й запашність їхніх чеснот повставала до неба.

Янголи, подібні на юнаків-подорожніх із ціпком у руках, відвідували братства, а демони, прибравши вигляд етіопів * або тварин, блукали круг самітників, щоб спокусити їх. Коли ченці з глечиками йшли вранці до джерела по воду, то бачили на піску сліди сатирів *. Справді, з духовного погляду, Тебаїда була полем бійки, де весь час, найбільше вночі, точилась дивна боротьба між небом і землею.

Аскети, що легіони проклятих на них скажено нападали, оборонялись, за божою допомогою, постом, каяттям та вмертвінням тіла. Часом штихи чуттьових бажань картали їх так жорстоко, що вони вили з болю, і їхні зойки зоряними ночами нагадували нявкання голодних гієн. Так бувало тоді, коли демони з'являлись їм під різними дивними формами. Демони насправді гидкі, але вони часом прибирають зовнішньої краси, що ховає їхнє внутрішнє єство. І аскети з Тебаїди жахаючись бачили в своїх келіях малюнки втіх, незнаних навіть невірним сласникам. Але, маючи хреста на собі, вони не піддавались на спокусу, і злі духи, прибравши знову свого справжнього обличчя, ішли геть на зорі, повні сорому й гніву. Часто-густо траплялось на світанку здибати якого з них, що тікав, геть заплаканий, і відповідав на питання:

«Я плачу й стогну, бо один з християн, що живуть тут, побив мене різками й ганебно прогнав».

Найстаріші в пустелі мали владу навіть над грішниками та нечестивцями. Їхня доброта часом бувала страшною. Від апостолів їм спало право карати за образи, вчинені справжньому богові, і ніщо не могло врятувати тих, кого вони засудили. По різних містах і навіть між людністю самої Олександрії з жахом переказувано, що земля розсідається, щоб поглинути злочинців, яких вони били своїми патерицями. Так само боялися їх люди лихої поведінки, зокрема артисти, блазні, жонаті священики та перелюбки.

Чесноти цих праведників були такі великі, що скоряли під їхню владу навіть дике звір'я. Коли який з самітників мав померти, приходив лев і рив йому яму пазурями. Свята людина з того дізнавалась, що бог кличе її до себе, і прощалася з усіма братами своїми, цілуючи їх у щоку. Потім радісно лягала, щоб упокоїтися в господі.

Але з того часу, як Антоній *, обтяжений більше, як стома роками віку, відокремився з своїми улюбленими учнями, Макаром та Аматом, на Клозінській горі, по всій Тебаїді не було ченця, славнішого своїми вчинками за Пафнутія, антінойського * абата. Що правда, Єфрем та Серапіон головували над далеко більшим числом ченців і переважали його в духовному та звичайному керуванні по манастирях. Але Пафнутій пильнував постів як-найсуворіше і часом лишався аж три дні, не заживаючи їжі. Він носив волосяницю з як-найшерсткішої вовни, батожив себе зрана і ввечері й лежав часто, простягшись обличчям до землі.

Його двадцять четверо учнів побудувало собі хижі близ його мешкання і наслідувало його повстримність. Він щиро любив їх в ім'я Христове і невпинно

намовляв їх до каяття. Серед його духовних синів були й такі, що довгі роки перед тим грабіжникували, але намови святого абата їх так зворушили, що вони подалися в ченці. Чистота їхнього життя була їхнім тоґаришам за добрий приклад. З них вирізнявся старий куховар абісинської цариці—антінойський абат навернув його на віру, і тепер той невпинно точив сльози; ще диякон Флавіян, що знався на писаннях і володів красномовством. Але найбільше вражав серед Пафнутієвих учнів молодий селянин, на ім'я Павло, прозваний Простим, бо був незвичайно наївний. Люди глузували з його щирости, але бог відзначив його, посилаючи йому видива й пророче надхнення.

Пафнутій присвячував свої дні навчанню учнів та аскетичним управам. Часто він ще міркував над священними книжками, вишукуючи там алегорій. Тому він ряснів заслугами, хоч був молодий з віку. Дияволи, що так жорстоко нападали на добрих анахоретів, до нього не сміли приступити. Вночі, під місячним світлом, біля його келії нерухомо й мовчки трималось семеро маленьких шакалів, присівши на задні лапи та нашорошивши вуха. Гадали, що то було сім демонів, що він затримував їх на порозі чеснотами своєї святости.

Пафнутій народився в Олександрії від шляхетних батьків, що змусили його вчитися нечестивих писань. Він навіть піддався на брехні поетів, і за часів юнацтва помилки його розуму та викривлення думки були такі великі, що він навіть гадав, ніби людський рід загинув був у водах потопу за Девкаліона *, та сперечався з своїми співучнями про природу, атрибути та єство аж самого бога. Він жив тоді безтурботно, по-поганськи. То був час, що він пригадував не инакше, як із соромом, собі на ганьбу.

— Тоді,—казав він звичайно своїм братам,—я кипів у казані хибних насолод.

Він розумів під цим те, що їв був майстерно зготовані страви та відвідував громадські парні. Справді, до двадцятого року свого віку він провадив оте світське життя, що його личить назвати краще смертю, аніж життям. Та почувши священика Мокрина казання, він став новою людиною.

Правда охопила його цілком, і він мав звичку казати, що вона ввійшла в нього як шпага. Він визнав віру Голготи і прославив розп'ятого Христа. Ще рік по хрещенні він лишився між поганими в світі, де його затримували ланцюги звичок. Та одного дня, зайшовши до церкви, він почув, як диякон читав вірші з Євангелії: «Якщо ти хочеш довершений бути, іди і спродай все, що маєш, а гроші віддай бідним». Негайно він спродав своє добро, роздав гроші милостинею і подався в ченці.

Оце десять років минуло, як він відокремився геть від людей; він уже не кипів у казані плотських насолод, а щиро виснажував себе каяттям.

Отже, одного разу, коли він, із своєї побожної звички, пригадував час, прожитий у далечіні від бога, та студіював одну по одній свої помилки, щоб докладно усвідомити гидоту їх,—він згадав великої краси артистку на ім'я Таїс, що він бачив колись в олександрійському театрі. Ця жінка брала участь у виставах і не боялася виконувати танці, де рухи з великим хистом розраховано на те, щоб знімати як-найстрашніші бажання. Часом вона вдавала якийнебудь з тих соромицьких учинків, що поганські байки розповідають про Венеру *, Леду * або Пазіфаю *. Вона запалювала глядачів власним вогнем, і коли юнаки чи старі багатії, палаючи коханням, приходили до її будинку й заквітчували їй ганок

вінками,—вона вітала їх і віддавалася їм. Отак, гублячи власну душу, вона губила ще й силу инших душ.

Навіть самого Пафнутія вона трохи не призвела до плотського гріха. Вона запалила бажання в його крові, і він одного разу приступив до Таїсиного дому. Але несміливість, властива ранній юності (він мав тоді п'ятнадцять років), спинила його на порозі перелюбки; та він боявся і облизня піймати, не маючи грошей, бо батьки пильнували, щоб він не міг робити великих витрат. То бог із ласки своєї обрав цих двох способів, щоб порятувати його від великого злочину. Але Пафнутій не відчув тоді до бога ніякої вдячности, бо тоді він кепсько розумів власні інтереси і прагнув до хибних насолод.

Отже Пафнутій у своїй келії, навколішках перед образом того добродійного дерева, що на нього, мов на вагу, був повішений спаситель світу, почав гадати про Таїс,—бо Таїс була його гріхом,—і він довго міркував, за аскетичним правилом, про страшні гидоти плотських насолод, що до них ота жінка вдмухнула була йому смак у дні турбот та несвідомости. За кілька годин міркування Таїсин образ з'явився йому в надзвичайній прозорості. Він побачив її таку прекрасну тілом, яку знав був підчас спокуси. Вона показалася спочатку Ледою, лежучи на ліжку з яцинтів; голова їй була відхилена, вогкі очі блищали, ніздрі тремтіли, уста .півроздулились; на грудях їй лежали квітки, а руки були свіжі, як два струмки. Побачивши це, Пафнутій ударив себе в груди і сказав:

— Беру тебе за свідка, мій боже, що я свідомий гидоти свого гріха.

Тимчасом, образ нечутно змінив свій вигляд. Похилі Таїсині уста виявляли таємниче страждання; її очі поширіли й миготіли, налившись слізьми, а з гру-

дей, повних зідхань, злітали подихи, мов перші подуви грози. Побачивши це, Пафнутій збентежився до глибочини душі, і він так молився, припавши до землі:

— Будь благословенний ти, правдивий і милосердний боже, що поклав жаль нам у серця, мов ранкову росу на степи! Слава, слава тобі! Захисник свого раба від облудної ніжности, що призводить до хіти, зміцни мене, щоб я любив твориння тільки в тобі, бо все минає, а ти триваєш. Коли я цікавлюся тією жінкою, то тільки тому, що вона—твоє твориння. Навіть янголи схиляються до неї з піклуванням. Хіба вона, о, господи, не подих твій? Не допусти, щоб вона й далі грішила з такою силою громадян та чужинців. Великий жаль повстав до неї мені в серці. Її злочини гидкі, й на саму думку про них я так тремчу, що всі волосинки на тілі мені мов наїжачилися з жаху. Та що більше вона злочинна, то більше я повинен її шкодувати. Я плачу, коли згадаю, що дияволи вічно мордуватимуть її.

Міркуючи отак, він побачив маленького шакала, що сидів йому біля ніг. Він дуже на це здивувався, бо двері до келії були замкнені від самого ранку. Тварина, здавалось, зрозуміла абатову думку і, мов той собака, молола хвостом. Пафнутій перехрестився: звір зник. Зрозумівши, що то диявол уперше прохопився до його хатини, він проказав коротеньку молитву, а після знову почав гадати про Таїс.

— Я повинен її врятувати за божою допомогою,— сказав він сам собі.

І він заснув.

На другий день уранці, помолившись, він пішов до святого Палемона, анахорета, що жив поблизу. Той, як і звичайно, мирно, посміхаючись, рився у землі. Палемон був старий; він обробляв маленький

садок, дикі звірі лизали йому руки, й дияволи його не турбували.

Благословен бог, мій брате Пафнутію,— мовив він, опершись на лопату.

— Благословен бог,— відповів Пафнутій,— хай-же мир [illegible] мого брата.

— [illegible]на тебе буде мир, брате Пафнутію,— відмовив чернець Палемон і обтер ручицею лопати піт із свого чола.

— Брате Палемоне, наші розмови повинні мати за єдину мету славу того, хто обіцяв бути серед зібраних в ім'я його. Тим-то я прийшов до тебе сговорити намір, що я замислив на славу господню.

— Хай-же господь благословить твій намір, Пафнутію, як він благословив мою салату. Він що-ранку розсипає росою свою ласку на мій садок, і за його добрість я славлю його в огірках та гарбузах, шо він мені дає. Попрохаймо-ж його, шоб він зберіг нас у мир! Бо безладних чуттів, шо каламутять серця, треба боятися над усе. Коли ті чуття нас хвилюють, ми стаємо мов п'яниці; ми блукаємо, без упину хитаючись на всі боки, аж поки не впадемо ганебно додолу. Часом ці пориви кидають нас у розпусні радощі, і той, хто піддається на них, дає змогу дияволові зареготати густим, тварячим реготом у забрудненому повітрі. Ці, плачу гідні, радоші затягують грішника в найрізноманітніші помилки. Але часом таке хвилювання душі та чуттів кидає нас у нечестиву тугу, тисячу разів згубнішу за радоші Брате Пафнутію, я тільки нещасний грішник; але за свій довгий вік я переконався, шо немає ченцеві ворога, гіршого за тугу. Я розумію під цим той чіпкий сум, що огортає душу, мов туманом, та застує їй божественне світло. Ніщо так не шкодить спасінню. і дияволові найутішніше вдмухнути лавучий, чорний

дух праведникові в серце. Коли-б він посилав нам тільки радісні спокуси, то й наполовину не був би такий небезпечний. Леле! він силується нас спустошити. Хіба він не показував нашому пан-отцеві Антонію чорну дитину такої краси, що виглядом розсертав сльози? За божою допомогою пан-отсти-Антоній уникнув диявольських лабет. Я пам'ятаю його за тих часів, коли він жив ще серед нас. Він радів із своїми учнями і ніколи не піддавався сумові. Але ти прийшов, мій брате, обговорити зі мною намір, що виник у твоїй свідомості. Коли твій намір має на меті божу славу, то ти порадуєш мене, коли повідомиш про нього.

— Брате Палемоне, я справді гадаю уславити господа. Підтримай-же мене своєю порадою, бо ти багато освічений і гріх ніколи не тьмарив світла твого розуму.

— Брате Пафнутію, я не гідний розвязати реміння твоїх черевиків, а мої гріхи такі незліченні, як пісок у пустині. Але я старий і не відмовляю тобі допомоги свого досвіду.

— Так я звірюсь тобі, брате Палемоне, що мене оце обняв біль на думку, що в Олександрії є перелюбка, на ім'я Таїс, що живе в гріхах і ганьбить ними нарід.

— Брате Пафнутію, це справді гидота, з якої треба засмутитися. Багацько жінок серед поган живе так, як і вона. Чи не добрав ти способу проти цього великого лиха?

— Брате Палемоне, я піду до неї в Олександрію й наверну її на шлях правди за божою допомогою. Такий мій намір; чи ухвалюєш ти його, мій брате?

— Брате Пафнутію, я тільки нещасний грішник, але наш пан-отець Антоній казав звичайно: «Хоч

у якому місці ти пробуваєш, не поспішай кидати його, щоб відвідати инше».

— Брате Палемоне, чи не добачив ти чого поганого у намірі, що я замислив?

— Хай бог мене боронить, любий Пафнутію, від підозри на наміри мого брата. Але наш пан-отець Антоній казав ще: «Риби, викинуті на беріг, знаходять там смерть, так і ченці, що кидають свої келії та єднаються із світськими людьми, ухиляються від добрих намірів».

Промовивши так, старий Палемон надушив ногою в землю лезо лопати і став ревно копати грунт круг фігового дерева, обтяженого плодами. Коли він копав, через тин, що оточував садок, хутким скоком перемайнула антилопа, зашарудівши листом; вона спинилася, здивувавшись і стурбувавщись, і жижки їй затремтіли; потім двома скоками вона дісталась старого й схилила тоненьку голівку своєму приятелеві на груди.

— Хай благословен буде бог у антилопі з пустині,— мовив Палемон.

Він пішов до своєї хижі разом із легеньким звіром, виніс чорного хліба, й антилопа його спожила з Палемонової долоні.

Пафнутій лишився якийсь час задуманий, втупивши очі в каміння на шляху. Потім він поволі посунув до своєї келії, обмислюючи те, що допіру почув. Розум його мав велику працю.

— Цей самітник, -казав він сам собі,—добрий порадник, бо дух розважливости панує в ньому. І він непевний що-до мудрости мого наміру. Проте, з мого боку, було-б жорстоко лишати Таїс у лабетах диявола, що захопив її. Хай-же бог мене просвітлить і напутить!

Посуваючись шляхом, він побачив пташку, спійману в сільце, що мисливець розкинув на піску;

він пізнав, що то самичка, бо самець підлетів аж до сітки та клював дзюбом петельки, поки зробив там дірку, що крізь неї могла визволитися його подруга. Божа людина споглядала це видовисько та, мавши, завдяки своїй святості, здібність розуміти таємне значіння річей, збагнула, що пташка-полонянка є не хто, як Таїс, що захлинається в багновищах гидот, а він, Пафнутій, за прикладом птаха, що рве нитки з прядива, повинен розбити могутніми словами невидимі ланцюги, що ними прикуто Таїс до гріха. Тому він прославив бога й переконався на своїй першій постанові. Але потім побачив, що птах сам зачепився лапками й заплутався в сільце, що був руйнував; тоді Пафнутія знову обняла непевність.

Він не спав цілу ніч і перед світом йому було видиво. Таїс знову з'явилась йому. Її обличчя не виявляло згубної жаги, вона не була вбрана, як звичайно, у прозорі тканини: керея оповила її цілком, ховаючи йому навіть частину обличчя, і абат бачив тільки її очі, що точили важкі, білі сльози.

Побачивши це, він сам заплакав і не вагався вже, гадаючи, що це видиво надіслано йому від бога. Він підвівся, схопив коструба́ту патерицю,—символ християнської віри,—і вийшов із келії, старанно замкнувши двері, щоб тварини, що живуть на пісках, та повітряні пташки не змогли-б туди вдертись та забруднити св. письмо, що він хоронив у головах свого ліжка; далі він покликав диякона Флавіяна й доручив йому керувати своїми двадцять трьома учнями; потім, одягши тільки довгу волосяницю, він попростував до Нілу, гадаючи податися пішки лібійським берегом до міста, що заснував Македонянин *.

Він ішов від світанку пісками, не зважаючи на втому, голод і спрагу; сонце схилилось уже низько над обрій, коли він побачив страшну річку, що ко-

тила свою криваву воду між скелями з золота та вогню. Він пішов уздовж крутобережжя, прохаючи хліба біля дверей самітних хатин, і бадьоро слухав образи, відмови та загрози. Він не боявся ні грабіжників, ні дикого звіря; зате він старанно обминав міста та села, що траплялись йому на шляху. Він боявся здибати дітей, що гуляють у бабки коло дому своїх батьків, або побачити коло криниць жінок у блакитних сорочках, що сміються, поставивши долі свої глеки. Все згубно для самітника; часом небезпечно йому навіть читати в св. письмі про те, як божественний учитель ходив із міста до міста та вечеряв із своїми учнями. Чесноти, що ними анахорети ретельно гаптують тканину віри, такі крихкі, як і чудові: одного подиху досить, щоб потьмарити їхні ясні барви. Тим-то Пафнутій уникав міст, боючись, щоб його серце не зм'ягшало, коли він побачить людей.

Отож він мандрував глухими шляхами. Коли заходив вечір, шепіт тамарисків у пестощах леготу навівав йому тремтіння, і він натягав собі на очі відлогу, щоб не бачити краси річей. По шістьох днях ходи він дістався до місця, названого Сільзілією. Ріка тече там у вузькій долині, оточеній подвійним пасмом гранітових гір. Тут вирізблювали своїх ідолів єгиптяни, коли поклонялися демонам, і Пафнутій побачив на одній із скель величезну голову сфінкса *. Боючись, що вона таїть у собі якусь диявольську силу, він перехрестився і вимовив Ісусове ім'я; враз із вуха тварини майнув кажан, і Пафнутій збагнув, що сполохав лихого духа, що пробував у цій постаті багато століть. Запал йому збільшав, він схопив здорову каменюку й шпурнув її в ідола. Тоді таємне обличчя сфінксове виявило такий глибокий сум, що Пафнутій зніяковів. Справді, вираз надлюдського болю, що позначився на цьому кам'яному обличчі, міг-би зво-

рушити саму найзапеклішу людину. Тому Пафнутій промовив до сфінкса:

— О, звірю, визнай божественність Христа Ісуса, за прикладом сатирів та кентаврів *, що бачив у пустині наш пан-отець Антоній! І я благословлю тебе в ім'я отця, сина і святого духа!

Він змовк; очі сфінксові заясніли рожевим світлом; важкі повіки звіреві затремтіли і гранітові уста вимовили кволо, як луна людського голосу, святе ім'я Ісуса Христа. Тому Пафнутій простяг правицю й благословив сільзілійського сфінкса.

Зробивши так, він пішов далі. Долина поширіла, і він побачив руїни величезного міста; храми, що ще залишились, тримались на ідолах, що були за колони, і голови жінок з коров'ячими рогами спиняли на Пафнутію пильний погляд, що змушував його полотніти. Він ішов так сімнадцятеро день; за їжу були йому тільки сирі трави, що він жував, а вночі він спав у зруйнованих палацах між дикими кішками та фараонськими пацюками; часом з'являлись там жінки, що бюсти їм кінчались лускатим риб'ячим хвостом. Але Пафнутій знав, що вони походили з пекла, і відгонив їх хрестом.

На вісімнадцятий день він натрапив далеко від селищ на злиденну хижу з пальмового листу, напівзасипану піском, що вітер сунув із пустині; він наблизився до неї, сподіваючись, що в цьому курені мешкає який побожний анахорет. Дверей ніде не було, а в середині він углядів кухоль, купу цибулин та ліжко з сухого листу.

— Ось,—сказав він сам собі, —аскетова оселя. Звичайно, пустинник не відходить далеко від свого мешкання, і я, певно, незабаром здибаю його. Я хочу дати йому поцілунок миру за прикладом святого самітника Антонія, що тричі поцілував пустинника

Павла, коли прийшов до нього. Ми розмовлятимемо про вічні речі, і, може бути, господь пошле нам гавою хлібину, а мій господар чемно запросить мене розломити її.

Розмовляючи так сам собі, він пішов круг хижі, шукаючи, чи не знайде кого. Не ступив він і сто кроків, як побачив на стрімкому березі Нілу людину, що сиділа, підібгавши ноги. Людина та була гола; волосся й борода її були чисто сиві, а тіло було червоніше за цеглу. Пафнутій був певен, що то пустинник. Він привітав його тими словами, що ченці звичайно промовляють, зустрічаючись:

— Мир тобі, мій брате! Бодай зазнав-би ти колись ніжної прохолоди раю.

Людина нічого не відповіла, вона не ворухнулась і, здавалось, нічого не чула. Пафнутій зрозумів, що ця мовчанка була наслідком екстазу, звичайного у святих. Він схилився навколішки, стиснув руки і молився так, аж поки зайшло сонце. Тоді бачучи, що його сусіда не ворушиться, сказав йому:

— Пан-отче, коли ти вийшов з екстазу, що, як я бачив, опанував тебе, то благослови мене в ім'я господа нашого Ісуса Христа.

Той відповів йому, не повертаючи голови:

— Чужинче, я не розумію, що ти хочеш сказати, і не знаю того господа Ісуса Христа.

— Як!—крикнув Пафнутій,—його провіщали пророки; легіони мучеників прославляють його ім'я, сам цезар * уклонився йому, а допіру я змусив сільзілійського сфінкса, щоб він проголосив йому хвалу. Чи може-ж бути, що ти не знаєш його?

— Мій друже,—відповів той,—це може бути. Це було-б навіть певно, якби на світі щось певне було.

Пафнутій здивувався й засмутився на таке нечуване неуцтво цієї людини.

— Коли ти не знаєш Ісуса Христа,—мовив він,— то всі вправи твої підуть марно і ти не обіймеш вічного життя.

Старий відмовив:

— Даремно діяти чи стримуватись; байдуже, чи жити, чи вмерти.

— Он як,—сказав Пафнутій,—то ти не бажаєш жити у вічності? Але скажи мені, чи не мешкаєш ти в курені серед пустині, як анахорет?

— Здається.

— Чи не живеш ти голий, позбувшись усього?

— Здається.

— Чи не годуєшся ти корінням та чи не пильнуєш чесноти?

— Здається.

— Чи не відмовився ти від усіх суєт цього світу?

— Я справді відмовився від суєтних річей, що звичайно завдають людям турботи.

— Тоді й ти такий бідний, чеснотливий та самітний, як і я. І ти зробився таким не з любови до бога і не в ім'я небесного раювання. Ось чого я не можу зрозуміти. Чом-же ти чеснотливий, коли не віруєш у Ісуса Христа? Чом ти позбавив себе від цього-світнього добра, коли не сподіваєшся досягти добра вічного?

— Чужинче, я не позбавив себе від жадного добра і втішаюсь думкою, що добрав способу жити сяктак задоволено, хоч, правду сказати, немає ні гарного ні поганого життя. Ніщо не є в собі чесне чи ганебне, правдиве чи хибне, приємне чи прикре, добре чи лихе. То наша думка надає якости річам, як сіль дає присмаку стравам.

— Отже, на твою думку, немає певности. Ти заперечуєш навіть те, чого шукали ідоляни. Ти спиш у своєму неуцтві, як притомлений собака в багні.

— Чужинче, однаково даремне ображати чи собак, чи філософів. Ми не знаємо, що таке собаки і що таке ми. Ми нічого не знаємо.

— О старий, чи не належиш ти до смішної секти скептиків*? Чи ти не з тих бідолашних божевільців, що однаково заперечують що рух, що спокій, і не тямлять відрізнити блиск сонця від темряви ночи?

— Я справді скептик, мій друже, і належу до секти, що здається мені славетною, хоч ти й уважаєш її за смішну. Бо речі здаються різними. На світанку Мемфіські * піраміди подібні на стіжки з рожевого світла, а ввечері вони здаються чорними трьохкутниками на пломенистому небі. Але хто осягне їхнє внутрішнє єство? Ти дорікаєш мені, що я заперечую зовнішність річей, а я саме зовнішність і визнаю за єдину реальність. Я почуваю, що вогонь пече, але не знаю, як саме й чому. Ти надто кепсько розумієш мене, мій друже. А зрештою, байдуже, чи так тебе зрозуміли, чи инакше.

— Ще раз питаю тебе, чом ти живеш у пустині, годуючись дактилями та цибулинами? Чом ти терпиш велике лихо? Я теж терплю не менше і пильную, як і ти, повстримности на самотині. Але я роблю це, щоб сподобатись богові та заслужити на віковічне раювання. Це розумна мета, бо мудро страждати в ім'я великого добра, і безглуздо, навпаки, доброхіть віддаватися на марну втому та даремні страждання. Коли-б я не вірив,--даруй мені це блюзнірство, о нетворенне світло! Коли-б я не вірив у правдивість того, чого бог нас навчив голосом пророків, прикладом свого сина, діями апостолів, повагою соборів та свідоцтвом мучеників, коли-б я не знав, що тіло неминуче мусить страждати ради здоров'я душі, коли-б я не знав, як от ти, святих таїнств,—я вернувся-б негайно до людей, я силувався-б з'єднати багатства,

щоб жити розкішно, як щасливці цього світу, і сказав-би насолодам: «прийдіть, мої доньки, прийдіть, мої служниці, прийдіть усі та налийте мені свого вина, своїх любовних трунків, своєї запашности». Але ти, безглуздий старий, ти позбавляєш себе від усіх вигод, ти втрачаєш, не сподіваючись на жадний прибуток, ти віддаєш, не надіючись повернути, і смішно наслідуєш дивні вчинки наших анахоретів, мов та малпа нахабна, що гадає скопіювати картину майстерного маляра, каляючи стіну. О, найбезглуздіший із людей, які твої докази?

Пафнутій промовляв із великим гнівом, але старий був спокійний.

— Друже мій,—відповів він тихо,—навіщо тобі докази собаки, що заснув у болоті, або шкідливої малпи?

Пафнутій завсіди мав на меті тільки божественну славу; його гнів ущух, і він перепрошував із шляхетним упокоренням.

— Даруй мені,—сказав він,—о, старий, о, мій брате, коли запал до правди струтив мене із належних меж. Богом свідчуся, що я ненавиджу твою помилку, а не тебе самого. Я страждаю, бачучи тебе в темряві, бо я люблю тебе в ім'я Ісуса Христа, і турботи про твій порятунок запосіли мені серце. Кажи, дай мені твої докази; я прагну їх спізнати, щоб спростувати.

Старий спокійно відповів:

— Я маю однакову охоту говорити чи мовчати. Проте, я дам тобі свої докази, не питаючи тебе про твої, бо ти аж ніяк мене не цікавиш. Мене не турбує ні твій добробут, ні твоє нещастя, і мені байдуже, чи ти так мислиш, чи инакше. І як то я можу тебе любити чи ненавидіти? Огида й прихильність однаково не гідні мудреця. Але, коли ти питаєш мене, то знай, що ім'я мені Тімокл, я народився на острові

Косі * від батьків, що збагатіли на торгівлі. Мій батько споряджав кораблі. Його розум дуже нагадував розум Олександра, названого Великим. Проте, він не був такий обмежений. Коротко сказати, це була людина убогої натури. Я мав двох братів, що слідком за ним провадили корабельство. А я студіював мудрість. Так от, батько примусив мого старшого брата одружитися з карійською жінкою, на ім'я Тімесою, а вона братові так не подобалась, що спільне життя з нею нагонило йому чорного суму. Ця Тімеса навіяла нашому молодшому братові злочинне до себе кохання, і ця жага незабаром обернулась у скажену манію. А карійка ставилася до них обох з однаковою огидою; вона кохала одного флейтисту й приймала його вночі у своїй кімнаті. Якось уранці він забув там вінка, що звичайно надівав на бенкетах. Мої два брати знайшли цього вінка й поклялись убити флейтисту, і назавтра засікли його батогами, не зважаючи на його сльози й благання. Мою невістку обняв такий розпач, що вона стерялась, і ці троє бідолах, ставши мов звірі ті, носили своє божевілля по берегах Косу, виючи, як вовки, з піною на губах, втупивши в землю очі, а діти тюкали на них і шпурляли в них черепашками. Вони померли, і батько поховав їх власними руками. Трохи згодом його шлунок перестав травити їжу і він помер з голоду, хоч був такий багатий, що міг закупити все м'ясо й усі овочі з базарів Азії. Важко було йому лишати своє багатство на мої руки. А я використував його на подорожі. Я відвідав Італію, Грецію й Африку, та не здибав там нікого мудрого чи щасливого. Я студіював філософію в Атенах та Олександрії, і галас від суперечок оглушив мене. Аж потрапивши кінець-кінцем до Індії, я побачив на березі Ґанґу голу людину, що сиділа там нерухомо, підібгавши ноги, вже тридцять років. Ліяни плелись круг її засохлого тіла

і птахи кублились їй на голові. Проте, вона жила. Побачивши це, я пригадав Тімесу, флейтисту, обох своїх братів та батька і зрозумів, що цей індієць був мудрий. «Люди,—сказав я сам собі,—страждають, бо вони не мають того, що здається їм добрим, або, маючи те, бояться його позбутись, або ще тому, що терплять те, що здається їм лихим. Коли знищити всі ці забобони, то й усі болі зникнуть». Тим-то я поклав не володіти ніколи жадною річчю ради користи, цілком усунутись від цьогосвітнього добра, та жити самітно й нерухомо, за прикладом індійця.

Пафнутій уважно вислухав оповідання старого.

— Тімокле з Косу,—відповів він,—я погоджуюсь, що не все в твоїх доказах позбавлене ваги. Справді, зневажати цьогосвітнє добро є мудро. Але було-б безглуздо так зневажати й вічне добро та підпасти під божий гнів. Я оплакую твоє неуцтво, Тімокле, і я навчу тебе правди, щоб, дізнавшись, що існує бог у трьох іпостасях *, ти скорився-б йому, як дитина батькові.

Але Тімокл урвав йому мову:

— Чужинче, не турбуйся викладати мені свою науку, й не думай, що ти схилиш мене поділяти свої думки. Моя думка—не мати думок. Я живу вільно від хвилювання і не даю одному переваги над иншим. Іди собі далі і не пробуй порушити щасливу байдужість, що мене опанувала, мов купеля після жорстоких праць минулих днів.

Пафнутій глибоко розумівся на справах віри. Він знав людське серце й зрозумів, що на старому Тімоклі немає ласки божої, і що день порятунку ще не наспів цій душі, оскаженілій у своїй загибелі. Він нічого не відповів, боючись, щоб напучення не повернулося на сварку. Бо часом трапляється, що, сперечаючись із невірними, трутиш їх у нові гріхи замість напутити.

Тому ті, хто посідає правду, повинні ширити її обережно.

— Прощай-же,—сказав він,—нещасний Тімокле!

Він глибоко зідхнув і поновив уночі свою побожну подорож.

Ранком він побачив ібісів, що нерухомо стояли на одній нозі аж коло річки, що відбивала їхні бліді та рожеві шиї. Верби розкинули в далечіні своє ніжне, сіре листя; журавлі летіли ключем по чистому небу, а між очеретами лунав крик невидимої чаплі. Ріка котила за обрій свої широкі зелені води, де снували паруси, мов пташині крила, а скрізь на березі закохано споглядали себе в воді білі будинки; ген над водою кублилась легенька пара, а з тіни островів, обтяжених пальмами, квітками та садовиною, вирінали галасливі хмари качок, гусей, чиринок та червонокрильців. Ліворуч густа полонина простягала до пустині свої луки й сади, що тремтіли від радости, сонце золотило колосся, і плодючість повставала з землі золотистим пилом.

Побачивши це, Пафнутій гукнув, упавши навколішки:

— Будь благословен господь, що годив моїй мандрівці! Ти, що розсипаєш росу на фігові дерева в Арсіноїтіді *, мій боже, прихили ласку свою до Таїс, що ти створив її не з меншою любов'ю, ніж степові квітки та садові дерева. Хай розквітне вона з моїх заходів, як кущ запашних троянд у твоєму славетному Єрусалимі.

І що-разу, як він бачив квітуче дерево чи блискучу пташку,—він думав про Таїс. Так, ідучи далі ліворуч річки плодючими й людними краями, він за кілька день дійшов до Олександрії, що греки її прозвали позолоченою красунею. Минула тільки година від початку дня, коли він уздрів із височини горба

розлегле місто, якого дахи лисніли серед рожевої пари. Він спинився й промовив, схрестивши на грудях руки:

— Ось чудова оселя, де я народився в гріхах, блискуче повітря, де я дихав отруйними пахощами, жагуче море, де я слухав співи сирен! * Ось колиска, де повстало моє тіло, ось моя батьківщина! Уквітчана колиска, славетна батьківщина, на людську думку! І не може бути инакше, Олександріє, що твої діти кохають тебе як матір, а я теж повстав із твого чудового заквітчаного лона. Та аскет зневажає природу, містик не визнає зовнішности, християнин має свою людську частину за місце вигнання, чернець уникає землі. Я відхилив своє серце від твоєї любови, Олександріє. Я ненавиджу тебе! Я ненавиджу тебе за твоє багатство, за твою науку, за твою ніжність і за твою красу. Будь проклята, диявольський храме! Розпусне поганське ліжко, зачумлене аріянське * тіло, будь проклята! А ти, крилатий сине неба, що вів святого пустинника Антонія, коли він із нетрів пустині пройшов у цю фортецю ідолянства, щоб зміцнити віру визнавців та сподівання мучеників,— невидима дитино, перший подиху божий, — лети перед мене та напахчи віянням своїх крил зіпсуте повітря, де я маю дихати серед темних князів цього світу!

Він скінчив і пішов далі. Він уступив до міста крізь браму Сонця. Ця кам'яна брама пишно височіла над землею, а злидарі, присівши накарачках під її тінню, продавали перехожим цитрини та фіги, або плакали й канючили оболи. *

Бабуся в дранті, що стояла навколішках, схопила ченцеву волосяницю, поцілувала її і сказала:

— Божа людино, благослови мене, щоб і бог мене благословив. Я багато страждала на землі і хочу

радіти на тім світі. Ти від бога, свята людино, тому пил твоїх ніг коштовніший за золото.

— Благословен господь,—промовив Пафнутій, і склавши руку, перехрестив бабусину голову.

Та не встиг він пройти вулицею двадцять кроків, як юрба дітваків почала тюкати на нього, шпурляти камінням і гукати:

— О, злий чернець! Він чорніший за кенокефала * й бородатіший за цапа. Це дармоїд! Чому його не повісять десь у винограднику, як дерев'яного Пріяпа,* щоб полохати птахів? Та ні, він накликав-би гряд на квітучі яблуні. Крукам на з'їжу ченця! Крукам!

І разом з вигуками летіло каміння.

— Боже, благослови цих нещасних дітей,—прошепотів Пафнутій.

Він гадав, ідучи далі:

— Я в пошані в цієї бабусі і в зневазі у дітей. Так ту саму річ різно сприймають люди, невільні від помилок і непевні своїх висновків. Треба визнати, що, як поганин, старий Тімокл має рацію. Він сліпий, але розуміє, що не бачить світла. Як переважає він своїми міркуваннями тих ідолян, що кричать із нетрів глупої темряви: «я бачу день». Все на цьому світі омана й рухливий пісок. Тільки бог єсть незмінен.

Тимчасом він швидкими кроками переходив місто. По десятьох роках відсутности він пізнав там кожен камінь, і кожен камінь був ганебний камінь, що нагадував йому про гріхи. Тому він жорстоко топтав босими ногами тахлі широких бурківок і радів, лишаючи на них кривавий слід від збитих п'яток. Лишивши ліворуч чудові портики * Серапісового * храму, він звернув на вулицю, оточену пишними будинками, що спали, здавалось, серед запашности. Там сосни, клени й шпиґинарові дерева височіли верховіттям над червоним піддашшям та золотими акротерами *

Крізь непричинені двері видко було бронзові статуї у мармурових вестибюлях і водограї серед зела. Ніщо не турбувало спокій цих чудових мешкань. Тільки далеко десь бреніла флейта.

Чернець спинився перед невеличким будинком з шляхетними пропорціями ліній; його підтримували стрункі, як молоді дівчата, колони. Будинок був прикрашений бронзовими бюстами найславетніших грецьких філософів. Він пізнав там Платона, Сократа, Арістотеля, Епікура та Зенона і, постукавши в двері молотком, взявся міркувати, чекаючи:

— Надарма метал уславляє цих хибних мудреців; їхні брехні виявлено, їхні душі завдано до пекла, і сам славетний Платон, * що зчинив по всій землі гармидер своїм красномовством, тепер сперечається тільки з дияволами.

Раб відчинив двері та, побачивши на мозаїчному порозі босу людину, грубо промовив:

— Іди геть старцювати, кумедний ченче, та не огинайся, а то прожену тебе ціпком.

— Брате мій,—сказав антінойський абат,—я не прохаю нічого, тільки проведи мене до свого господаря Нікія.

Раб гнівно відповів:

— Мій господар не приймає таких собак, як ти.

— Сину мій,—провадив Пафнутій,—зроби, будь ласка, те, що я прошу, і скажи своєму господареві, що я хочу його бачити.

— Геть звідци, підлий старче!—крикнув розлючений дверник.

І він підніс ціпок на святу людину, що схрестила на грудях руки й прийняла, не зворухнувшись, удар просто в обличчя, а потім тихо проказала:

— Зроби те, що я кажу тобі, сину мій, прошу тебе.

Тоді дверник геть затремтів, прошепотівши:

— Що воно за людина, що не боїться болю?

І побіг до свого господаря.

Нікій допіру вийшов з купелі. Вродливі рабині розтирали йому тіло стрижилями. * Це була хупава й сміюча людина. Вираз м'якої іронії значив йому обличчя. Уздрівши ченця, Нікій підвівся й пішов назустріч йому з широкими обіймами.

— Це ти,—гукнув він,—Пафнутію, мій співучню, мій друже, мій брате! О! я пізнаю тебе, дарма що ти більше подібен на тварину, ніж на людину. Обійми мене. Чи пригадуєш ти той час, коли ми вкупі вивчали граматику, риторику та філософію? Тебе вже тоді мали за людину дикої й похмурої вдачі, але я любив тебе за твою чудову щирість. Ми казали, що ти дивишся на всесвіт очима дикого коня, а тому не диво, що ти такий підозріливий. Тобі трохи бракувало атицизму, * але твоя щирість була необмежена. Ти не дбав ні за гроші, ні за життя. Ти мав чудні здібності та своєрідний розум, що цікавив мене безкінечно. Заходь-же в добрий час, мій любий Пафнутію, по десятьох роках розлуки. Ти покинув пустиню, ти зрікаєшся християнських забобонів і відроджуєшся до колишнього життя. Я відзначу цей день білою галькою.

— Кробіло й Міртало,—додав він, звертаючись до жінок,—напахчіть ноги, руки й бороду моєму любому гостеві.

Вони вже несли, посміхаючись, глечик, шклянки та металеве свічадо, але Пафнутій спинив їх владним рухом руки і спустив свої очі, щоб не бачити рабинь, як ті були голі. Тимчасом Нікій давав йому подушки, запрошував до різних страв та питва; але Пафнутій прикро відмовився.

— Нікію,—мовив він,—я не кинувся того, що ти хибно взиваєш християнськими забобонами, а що

дійсно є правда над правдами. Спочатку було слово, і слова було до бога, і слово було богом. Все створено від нього, і ніщо створене не створено без нього. В ньому було життя, і життя було світло людей.

— Любий Пафнутію,—відповів Нікій, що допіру одяг напахчену туніку,—чи не гадаєш ти здивувати мене недотепно добраними словами, що нагадають тільки нікчемне мурмотіння? Чи ти забув, що я теж трохи філософ? Чи не думаєш ти задовольнити мене клаптиками, що несвідомі люди відірвали від Амелієвої * пурпури, коли сам Амелій, Порфір * та Платон не задовольняють мене в усій своїй славі? Системи, що склали мудреці, це тільки казки, вигадані, щоб тішити вічне дитинство людей. Ними треба так розважатися, як і казками про Осла, Ефезьку Матрону чи иншими мілетськими * байками.

Він узяв свого гостя за руку й повів до залі, де в кошиках лежали тисячі скручених папірусів.

— Ось моя книгозбірня,—промовив він,—але тут тільки невеличка частина тих систем, що створили філософи, прагнучи з'ясувати світ. Сам Серапій, * дарма що такий багатий, а не має їх усіх... Леле! це не більше, як хвора маячня.

Він примусив свого гостя сісти в фотель із слонової кости й сам сів. Пафнутій скинув похмурим поглядом на книгозбірню і сказав:

— Треба спалити все це.

— О, любий гостю, шкода це зробити,—відповів Нікій,—бо хвора маячня часом буває втішна. Взагалі, якби треба було знищити всі мрії та людські омани, то земля втратила-б свою форму і барви, а ми всі заснули-б у похмурій отупілості.

Пафнутій провадив свою думку:

— То певно, що поганська наука—тільки нікчемна брехня. Але бог, що є правда, об'явився людям у чудесах. Він утілився і жив серед нас.

Нікій відповів:

— То золоті слова ти промовив, любий Пафнутію, що він утілився. Бог, що мислить, діє, говорить та мандрує в природі, як давній Уліс * по блакитному морю,—це напевно людина. Та як-же можеш ти вірити в цього нового Юпітера, * коли атенські хлопчиська за Перікла * вже не вірили в старого? Але облишмо про це. Ти прийшов, я гадаю, не за тим, щоб сперечатися про три іпостасі. Що можу я зробити для тебе, любий співучню?

— Річ чималу,—відповів антінойський абат,—позич мені напахчену туніку, таку, як ти допіру одяг. Додай ласкаво до цієї туніки позолочені черевики та пляшку олії, щоб намастити мені бороду та волосся. Бажано було-б, щоб ти дав мені гаманця з тисячею драхмів. Ось, о Нікію, що я прийшов у тебе просити в ім'я любови до бога та спогадів про нашу давню приязнь.

Нікій звелів Кробілі та Мірталі принести свою найкоштовнішу туніку, що була гаптована квітками й тваринами на азіятський смак. Обидві жінки тримали туніку розгорнену, і блискучі барви її мінилися на світлі; вони чекали, поки Пафнутій здійме свою волосяницю, що вкривала його до ніг. Але чернець заявив, що краще вони здеруть з нього шкіру, ніж цей зодяг, і вони натягли йому туніку поверх волосяниці. Що ці жінки були вродливі, то не боялися чоловіків, дарма що були рабині. Вони заходились глузувати з чудного вигляду ченця в такому вбранні. Кробіла називала його своїм любим сатрапом, * трутила йому свічадо, а Міртала смикала його за бороду. Але Пафнутій молився й не бачив їх.

Узувши позолочені черевики та прип'явши до пояса гаманця, він сказав Нікієві, що весело дивився на нього:

— О, Нікію, те, що ти бачиш, не повинно здаватись тобі ганебним. Знай, що я зроблю побожний ужиток із цієї туніки, гаманця та черевиків.

— Любий мій,—відповів Нікій,—я не вбачаю тут нічого лихого, бо гадаю, що люди нездатні ні зло робити, ні добро. Добро та зло існують тільки в думці. Мудрець у своїх вчинках керується тільки звичкою та звичаєм. Я погоджуюсь на забобони, що панують в Олександрії, тому мене мають за чесну людину. Іди-ж, мій друже, і радій.

Але Пафнутій гадав, що господаря личить попередити про свій намір.

— Чи знаєш ти,—запитав він,—ту Таїс, що грає в театрі?

— Вона прекрасна,—відповів Нікій,—був час, коли вона була мені дорога. Ради неї я спродав млина, два лани хліба та склав на її честь три книжки гидких елегій. Звичайно, краса—це наймогутніше в світі, і коли-б ми були створені, щоб вічно володіти нею, то ми-б дуже мало турбувалися про деміургів, * логоса, * еонів * та про всі інші філософські мрії. Але як мені радісно, добрий Пафнутію, що ти прийшов із нетрів Тебаїди, щоб розмовляти зі мною про Таїс.

Сказавши це, він тихо зітхнув. А Пафнутій споглядав його з жахом, не розуміючи, як може людина так спокійно признаватися до такого гріха. Він чекав, що земля розпадеться і полум'я поглине Нікія. Та грунт не схитнувся, і мовчазний олександрієць, закривши долонею чоло, сумно посміхався спогадам далекої юности. Чернець підвівся і врочисто промовив:

— Знай-же, о Нікію, що за божою допомогою я вирву Таїс із брудних ланцюгів земного кохання

та зроблю її нареченою Ісуса Христа. Коли святий дух мене не облишить, Таїс покине сьогодні це місто й віддасться в манастир.

— Бійся образити Венеру,—відповів Нікій,—це могутня богиня! Вона розгнівається на тебе, коли ти викрадеш у неї найславетнішу служницю.

— Бог мені допоможе,—сказав Пафнутій,—хай-же він просвітлить і твоє серце, о Нікію, та врятує тебе із безодні, де ти лежиш.

Він рушив. Але Нікій теж пішов за ним.

Догнавши його на порозі, він поклав йому руку на плече й знову сказав йому на вухо:

— Бійся образити Венеру; її помста страшна.

Пафнутій не дав уваги на ці легковажні слова і вийшов, не повернувши голови. До Нікієвої мови він поставився зневажливо, але страждав на думку, що його приятель тішився був із Таїсиних пестощів. Йому здавалося, шо грішити з нею далеко грішніше, ніж з иншою жінкою. Він убачав у цьому виключне зло, і Нікій був йому віднині огидний. Він завсіди ненавидів розпусту, але ніколи ще образи цього гріха не здавались йому такими гидкими; ніколи він не поділяв так глибоко гніву Ісуса Христа та суму янголів.

Він відчував одне жадання—витягти Таїс із поганського середовища і нетерпляче прагнув побачити її, щоб урятувати. Проте, треба було зачекати, поки спаде денна спека; тільки тоді він міг до неї пройти. Було ще тільки наприкінці ранку, і Пафнутій блукав людними вулицями. Він поклав не заживати сьогодні ніякої їжі, щоб бути гіднішим тих ласк, що просив у господа. На превеликий жаль його душі, неможна було зайти до жадної з міських церков, бо він знав, що їх споганили аріяни, які понівечили там образ господень. Справді, це єретики, що їх підтримував

східній імператор * прогнали патріярха Атанасія * з єпископської катедри та сіяли розбрат і збентеження серед олександрійських християн.

Так він ішов, чи втупляючи погляд у землю з покори, чи підносячи його до неба, ніби в екстазі. Проблукавши якийсь час, він опинився на міському надбережжі. В штучній пристані він побачив силу кораблів, що їхні трами темніли під водою, а в далечіні, в блакиті й сріблі посміхалося облудне море. Одна з галер, що мала статую Нереїди * на кермі, допіру підняла якоря. Веслярі, співаючи, краяли хвилі; чернець уже бачив тільки зникливий профіль білої доньки морів: слухаючись керманича, вона перетяла вузьку протоку, що виходила в басейн Евноста, * і вилинула в широке море, лишаючи позад себе кольористу борозну.

— І я теж колись бажав податися, співаючи, в океан світу,—гадав Пафнутій,—та швидко зрозумів своє божевілля, і Нереїда не занесла мене.

Міркуючи отак, він сів на купу мотуззя й заснув. Підчас сну йому було видиво. Йому здавалось, що він чує грімкий звук сурми, і, коли небо почервоніло, як кров, він зрозумів, що час уже вийшов. Тільки-но він почав щиро молитися, як побачив величезну звірюку, що йшла до нього з світючим хрестом на чолі. Пафнутій пізнав у ній сільзілійського сфінкса. Звірюка схопила його зубами, не вчинивши йому жадного болю, й понесла його так, як кішки звичайно носять своїх кошенят. Перепливаючи річки, перелітаючи через гори, Пафнутій промчав кілька держав і дістався сплюндрованої місцини, вкритої страшними скелями та гарячим попелом. Грунт тут поре-пався вздовж і впоперек, і з щілин повставала розпечена пара. Звірюка обережно поставила Пафнутія на землю й промовила:

— Дивись.

І Пафнутій, нахилившись над краєм безодні, побачив вогняну річку, що котилась між кручами чорних скель. Там, у багровому світлі, демони мордували душі. Ті душі зберігали форму тіл, що їм належали були, і навіть клоччя одежі ще звисало на них. Вони здавались спокійними серед мук. Одна з них—велика, біла, з заплющеними очима, із пов'язкою на чолі та берлом у руках—співала; її голос сповняв милогучністю злиденний беріг; вона оповідала про богів та героїв. Маленькі зелені бісики штрикали їй губи та горло розпеченим залізом. Але Гомерова * тінь співала. Неподалік старий Анаксагор, * голомозий та сивий, креслив циркулем фігури на пороху. Біс лив йому в ухо киплячої олії, але й цим не здолав урвати мудрецеві міркування. І чернець побачив цілу юрбу людей, що спокійно читали чи міркували на похмурому березі пломенистої річки або розмовляли гуляючи, як учителі й учні у затінку під платанами Академії * Тільки старий Тімокл стояв на кручі й хитав головою, як людина, що заперечує. Янгол безодні махав смолоскипом йому перед очима, та Тімокл не бажав помічати ні янгола, ні смолоскипа.

Занімівши від подиву перед цим видовиськом, Пафнутій повернувся до звірюки. Але вона зникла, і чернець побачив на місці сфінкса завинену жінку, що сказала йому:

— Дивись і розумій: упертість цих невірних така велика, що і в пеклі вони лишаються жертвами тих оман, що засліпили їх у житті. Смерть не навела їх на розум, бо то-ж певно, що померти ще не досить, щоб побачити бога. Ті, що не пізнали правди між людьми, не пізнають її ніколи. Адже-ж демони, що скаженіють біля цих душ, є тільки прояв божественної правосудности, і саме через це ці душі їх не бачуть і не чують,

Вони не здатні усвідомити жадної правди, а тому не відчувають навіть власного засудження. І сам бог не в силі примусити їх страждати.

— Бог всемогутній,—сказав антінойський абат.

— Він не в силі зробити абсурдне,—відповіла завинена жінка,—бо щоб їх покарати, треба було-б їх спершу просвітлити, а коли-б вони посідали правду, то були-б подібні до обраних.

Тимчасом Пафнутій, повний збентеження й жаху, знову схилився над прірвою. Він побачив Нікієву тінь, що посміхалась під міртами, вкритими попелом; чоло їй було оповито квітками. Біля нього стояла Аспазія із Мілета, * витворно загорнувшись у вовняну керею; вона, здавалось, говорила про кохання й філософію, такий ніжний та шляхетний був вираз її обличчя. Вогняний дощ, що падав на них, був їм ніби прохолодною росою, а їхні ноги ступали по розпеченому ґрунту, як по чистій траві. Побачивши це, Пафнутій оскаженів:

— Врази його, мій боже,—гукнув він,—врази його! Це Нікій! Хай він плаче! Хай стогне! Хай він скергоче зубами!.. Він грішив із Таїс!..

І Пафнутій прокинувся в руках дужого, як Геркулес, * моряка, що волочив його по піску та кричав:

— Обережніш! Обережніш, мій друже! Присягаюсь Протеєм, * старим пастухом тюленів, що ти спиш надто неспокійно. Якби я не затримав тебе, ти шубовснув-би в Евноста. Я врятував тобі життя; це так певно, як моя мати торгує солоною рибою.

— Дякую за це богові,—відповів Пафнутій.

Він підвівся й пішов навпростець, обмірковуючи видиво, що було йому уві сні.

— Це видиво,—сказав він сам собі,—віщує погане; воно ображає божественну добрість, малюючи пекло

позбавленим дійсности. Певно, що воно йде від диявола.

Він так міркував, бо вмів відрізняти сни, що посилає бог, від тих, що навіюють злі духи. Таке відрізнювання дуже корисне самітникові, що ввесь час живе серед видив, бо, уникаючи людей, неодмінно здибується з духами. В пустині повно привидів. Коли прочани приступили до зруйнованого палацу, де відокремився святий пустинник Антоній, вони почули такий крик, мов той галас, що розлягається на міських перехрестях святковими ночами. То так кричали дияволи, що спокушали святу людину. Пафнутій пригадав цей пам'ятний випадок. Він пригадав ще й святого Івана Єгипетського, що диявол його протягом шістдесятьох років хотів спокусити на всілякі принади. Та Іван переборював хитрощі пекла. Проте, одного дня біс, прибравши людського вигляду, ввійшов до печері славетного Йвана та мовив йому: «Іване, постуй іще аж до завтрього вечора». І Йван, гадаючи, що чув янгола, скорився бісовій мові і постував наступний день до вечерні. Це була єдина перемога, що князь темряви одержав над святим Іваном Єгипетським, але ця перемога дріб'язкова. Отже, не треба дивуватися, що Пафнутій відразу-ж збагнув брехливість видива, що мав був уві сні.

Тим часом як Пафнутій лагідно докоряв богові, що той віддав його на поталу дияволам, юрба людей, що сунули лавою, почала штовхати й захоплювати його. Він уже одвик від міської ходанини й хилявся між перехожих, мов інертна маса, та трохи не дав сторчака кілька разів, заплутавшись у бганках своєї туніки. Бажаючи знати, куди сунуть усі ці люди, він запитав у одного з них, чому вони так поспішають.

— Чужинче,—відповів той,—хіба ти не знаєш, що зараз почнеться вистава і Таїс з'явиться на сцені? Всі ці громадяни йдуть до театру, і я теж. Чи не бажаєш і ти піти туди зі мною?

Збагнувши відразу, що бачити Таїс на виставі цілком відповідає його намірові, Пафнутій пішов за чужинцем. Вже повстали перед ними портики театру, оздоблені блискучими масками, і його величезний круглий мур, уставлений силою статуй. Ідучи за юрбою, вони дістались прямого коридору, де в кінці розлігся амфітеатр, лисніючи від світла. Вони посіли місця на одному з рядів приступок, що спускались східцями до сцени, ще порожньої, але розкішно прибраної. Погляд не затримувала завіса, і на сцені видко було таку могилу, як давні народи присвячували тіням героїв. Ця могила стояла серед військового табору. В'язки списів стояли перед наметами, а золоті щити висіли на жердинах серед лаврового гілля та дубових верховіть. Там усе було тихо і сонно. Але в повному глядачів амфітеатрі котилось гудіння, мов бджолине дзичання у вулику. На всіх обличчях, почервонілих від одлиску пурпурної тканини, що коливалася над театром, був вираз чекання й цікавости, і всі вони дивились на велике й мовчазне місце, де була могила та намети. Жінки, сміючись, їли цитрини, а завжденні відвідувачі театру прегукувались з приступки до приступки.

Пафнутій молився в душі й утримувався від зайвих слів, але його сусіда почав скаржитись на занепад театру.

— Колись,—казав він,—спритні артисти в масках декламували Евріпідові * та Менандрові * вірші. Тепер драм уже не оповідають, а вдають їх на мигах, і від божественних видовищ, що ними пишався Бахус * в Атенах, ми зберегли тільки те, що може

зрозуміти кожен варвар і скиф—поставу та рухи. Трагічна маска, * що збільшувала голос завдяки металевим ключам у прорізі для рота, котурн, * що підносив дієвих осіб до зросту богів, трагічна величність і співи чудових віршів,—все це минулось. Мімики, танцюристки з відкритими обличчями заступають Полія * та Росція. * Що сказали-б атеняни часів Перікла, коли-б побачили, що жінка виступає на сцені? Це непристойність, що жінка показується прилюдно. Ми дуже виродились, коли терпимо це. Жінка є ворог чоловікові й ганьба землі,—це так певно, як мене звуть Доріоном.

— Ти мудро кажеш,—відповів Пафнутій,—жінка нам найгірший ворог. Вона дає втіху, оцим вона і страшна.

— Присягаюся вічними богами,—гукнув Доріон,—що жінка дає чоловікам не втіху, а тугу, хвилювання та чорну турботу. Кохання—це причина наших найпекучіших болів. Слухай, чужинче: юнаком я їздив до Трезену, в Арголіду * і бачив там дивний завгрубшки мірт з густо дірчастим листом. Ось що оповідають трезенці про цей мірт. Цариця Федра, * як кохала Іполіта, то цілісінькими днями лежала в млості під тим деревом,—його можна й зараз побачити. В смертельній нудьзі вона витягла золоту пришпильку, що стримувала їй біляве волосся, та почала колоти нею листя куща з пахучими ягідьми. Весь лист вона отак зрешетила дірочками. Згубивши безневинну людину, що вона допомагалась її своїм кровомісним коханням, Федра, як ти знаєш, померла ганебно. Вона замкнулась у своїй шлюбній кімнаті і повісилась на золотому паску, зачепивши його за гвіздок із слонової кости. Боги схотіли, щоб новий лист на мірту, свідкові цього лютого нещастя, і надалі вкривався штихами. Я зірвав один листок і повісив його в голо-

вах свого ліжка, щоб він своїм виглядом невпинно попереджав мене не віддаватись шаленствам кохання та зміцняв-би мене в науці мого божественного вчителя Епікура, * що відзначив небезпеку бажання. Та, правду сказати, кохання є хороба печінки, і не можна бути певним, що не спіткаєш її.

Пафнутій спитав:

— Доріоне, які маєш ти радості?

Доріон сумно відповів:

— Я маю тільки одну радість і згоджуюсь, що вона не з яскравих: це—міркування. З поганим шлунком годі шукати инших.

Користуючись із останніх слів, Пафнутій поклав прилучити епікурійця до радощів, що дає споглядання божества. Він почав:

— Почуй правду, Доріоне, і прийми світло.

Тільки-но він гукнув це, як побачив, що всі голови й руки повернулись до нього та робили йому знаки мовчати. Цілковита тиша опанувала театр, і незабаром залунали звуки героїчної музики.

Вистава починалась. Вояки виходили з наметів та готувались до подорожи; відразу страшним дивом верховину могили вкрила хмара. Потім ця хмара розвіялась і з'явилася Ахілова * тінь у золотій зброї. Простягши руки до вояків, вона, здавалось, казала їм: «Як! Ви йдете геть, Данаєві * діти! Ви повертаєтесь на батьківщину, якої я вже не побачу, і лишаєте мою домовину без жертвоприносин?» Головні грецькі ватажки уже купчились коло взгір'я. Акамант, * Тезеїв син, старий Нестір, Агамемнон із берлом та пов'язками споглядали диво. Пір, юний Ахілів син, лежав ниць у пилу. Уліс, що його можна було пізнати по шапці, з-під якої вибивалось кучеряве волосся, показував рухами, що він згоджується з тінню героя.

Він сперечався з Агамемноном, і ось як відгадувались їхні слова:

— Ахіл,—казав король Ітаки,—що славетно помер за Еладу, * годен того, щоб ми його вшанували. Він вимагає, щоб Пріямову дочку, дівчину Поліксену, закололи на його домовині. Данайці, задовольніть душу померлого героя; хай Пелеїв син зрадіє в Аїді. *

Але цар царів відповів:

— Змилуймося над троянськими дівчатами, що їх ми відірвали від олтарів. Вже досить лиха впало на славетний Пріямів рід.

Він казав так тому, що поділяв ліжко з Поліксениною сестрою, і мудрий Уліс докоряв, що він Касандрине ліжко ставить над Ахілів спис.

Всі греки підтримали його мову великим шумом, б'ючи зброю об зброю. Смерть Поліксени була вирішена, і заспокоєна Ахілова тінь зникла. Музика, то гнівна, то жалібна, відповідала думкам дієвих осіб. Оплески залунали по театру.

Пафнутій, що порівнював усе з божественною правдою, прошепотів:

— Ця казка свідчить, які жорстокі були прихильники хибних богів.

— Всі релігії породжують злочини,—відповів епікурієць,—на щастя, божественно-мудрий грек * визволив людей із даремних жахів перед невідомим.

В цей час Гекуба в роздертій одежі, з сивим розпатланим волоссям, вийшла з намету, де її заполонено. Глибоке зідхання зустріло появу цього довершеного образу нещастя. Гекуба, попереджена віщим сном, побивалась за своєю донькою і за собою. Уліс уже був коло неї і вимагав Поліксени. Стара мати шарпала волосся, дряпала нігтями собі щоки та цілувала руки жорстокій людині, що, зберігаючи свою невблаганну лагідність, здавалось, казала:

— Будь мудра, Гекубо, й скорись неминучому. І в наших домівках старі матері оплакують свої діти, що навіки заснули під соснами Іди.

І Касандра, колись цариця квітучої Азії, а тепер рабиня, посипала собі порохом нещасну голову.

Аж ось, піднявши завісу намета, з'явилась дівчина Поліксена. Тремтіння прокотилось по глядачах. Вони пізнали Таїс. Пафнутій знову побачив ту, що по неї прийшов. Вона стримувала білими руками важку завісу над своєю головою. Нерухома, мов прекрасна статуя, ніжна й гордовита, вона навіяла всім трагічного тремтіння краси, озираючись навкруги спокійним поглядом своїх фіялкових очей.

Знявся шепіт хвальби; Пафнутієва душа захвилювалась, і він зідхнув, схопившись за серце руками:

— Навіщо, о боже мій, ти даєш таку міць комусь із своїх створінь?

Спокійний Доріон сказав:

— Певна річ, атоми, що на мить з'єднались, щоб скласти цю жінку, являють собою приємне для ока сполучення. Але це тільки гра природи, і ті атоми не свідомі того, що діють. Вони розпадуться одного дня так байдуже, як і були з'єднались. Де тепер ті атоми, що творили Лаїс * та Клеопатру *? Я не заперечую—жінки часом бувають прекрасні. Але їх теж не минає ні страшне лихо, ні гидкі хвороби. Ось про що мислять уми, здатні міркувати, але проста людина не звертає на це жадної уваги. Жінки навіюють кохання, хоч кохати їх нерозумно.

Так філософ і аскет споглядали Таїс, віддаючись кожен своїм думкам. Ні той, ні той не помітили, як Гекуба звернулась до своєї доньки та казала їй рухами:

— Спробуй ублагати жорстокого Уліса. Хай заговорять твої сльози, твоя юність і твоя краса!

Таїс. чи, певніше, сама Поліксена, спустила завісу намета. Вона зробила крок, і всі серця їй скорились, І коли вона легкою та шляхетною ходою приступила до Уліса, ритм її рухів, в супроводі флейт, навіював мрії про глибочінь щастя, а сама вона здавалась осередком божественної гармонії світу. Всі бачили тільки її, а решта зникла в її сяєві. Але дія розгорталась.

Обережний Лаертів син відвернув голову і сховав свою руку під керею, щоб уникнути поглядів та поцілунків благальниці. Дівчина зробила йому знак не боятися. Її спокійний погляд казав:

— Улісе, я піду з тобою, щоб скоритись неминучому; та й сама я хочу померти. Пріямова дочка й Гекторова сестра не віддасть чужинцеві-переможнику свого ліжка, що вважалось за гідне царів. Я доброхіть зрікаюся денного світла.

Гекуба. що лежала нерухомо в пилу, раптом звелася й розпачливо схопила свою доньку в обійми. Поліксена з лагідною рішучістю одвела старі руки, що оповили її. Здавалось, чути було слова:

— Мати, не допустися, щоб переможник ображав тебе. Не чекай, поки він одтягне тебе ганебно геть, відірвавши від мене. Краще, улюблена моя мати, простягни мені свою зморшкувату руку і дай мені поцілувати свої запалі щоки.

Страждання було прекрасне на обличчі Таїс; юрба була вдячна цій жінці, що оповила надлюдською грацією форми та сили життя, і Пафнутій, даруючи їй теперешній блиск за майбутню покору, загодя пишався святою, що мав дати небу.

Вистава посувалась до кінця. Гекуба впала непритомна, а Уліс повів Поліксену до могили, оточеної обраними вояками. Під звуки жалібних пісень вона зійшла на верховину могили, де Ахілів син робив

з золотого келеху зливання вина на честь героєвої тіни. Коли жерці піднесли руки, щоб схопити дівчину, вона знаком показала, що хоче померти вільною, як личить доньці стількох царів. Тоді, розпанахавши собі туніку, вона вказала на місце, де серце. Пір, одвернувши голову, заглибив туди свій меч, і кров, завдяки майстерньому приладдю, линула хвилею з блискучих грудей; очі дівчині затопив передсмертний жах, вона захилила голову й велично впала додолу.

Вояки загортали тіло жертви, вкривали його лілеями й анемонами, вигуки жаху й ридання лунали в повітрі, а Пафнутій, зіп'явшись на лаву, пророкував гучним голосом:

— Погани, підлі прихильники дияволів! І ви, аріяни, ганебніші за ідолян, навчайтеся! Те, що ви бачили допіру, є символ і образ. Ця байка має містичну рацію, і незабаром жінка, що ви бачили там, буде щасливою жертвою на престолі воскреслого бога!

Юрба вже темними хвилями сунула до виходу. Антінойський абат покинув здивованого Доріона, і вийшов на повітря, пророкуючи.

За годину він стукав у Таїсині двері.

Артистка мешкала тоді у багатому кварталі Ракотіс, біля Олександрової домовини, у будинку, оточеному тінявими садами, де височіли штучні скелі та котився струмок між тополями. Стара чорна рабиня, обтяжена перснями, відчинила йому двері й запитала його, що він хоче.

— Я хочу бачити Таїс,—відповів він,—богом свідчуся, що я прийшов сюди, щоб її бачити.

Рабиня впустила його, бо він мав коштовну туніку й промовляв владно.

— Ти знайдеш Таїс у гроті німф, *—сказала вона

ПАПІРУС.

Таїс народилася від вільних, бідних батьків-ідолян. Коли вона була ще мала, її батько мав ув Олександрії біля брами Місяця шинок, де сходились матроси. З часів раннього дитинства їй лишилось трохи яскравих, але відрубних спогадів. Вона пригадувала свого батька, що сидів коло припічка, підібгавши ноги, великий, суворий, але спокійний, мов який з тих давніх фараонів, що їх величають у думах сліпці на міських перехрестях. Вона пригадувала теж свою схудлу нещасну матір, що никала по хаті, мов голодна кицька, та сповнювала кімнати гострим голосом і блиском своїх фосфоричних очей. В передмісті був поговір, що вона відьма, обертається вночі на сову й літає до своїх коханців. Але то була брехня. Таїс добре знала, підглядівши кілька разів, що її мати не відьмувала, а через скупощі цілу ніч лічила денний заробіток. Цей нерухомий батько й жадібна мати дали їй волю самій шукати життя, як свійській тварині. Тим-то вона вивчилась дуже спритно витягати оболи з поясів у п'яних матросів, забавляючи їх наївними пісеньками та бридкими словами, що значіння їх не розуміла. Вона переходила з колін на коліна у залі, що наскрізь просмерділа духом перекислих напоїв та засмолених бурдюків, потім вона випручувалась із заялозеними вином та подряпаними шерсткими бородами щоками, стискуючи оболи в маленькій руці, та бігла купувати медовники

до старої жінки, що сиділа з своїми кошиками під брамою Місяця. І що-дня було те саме: матроси оповідали про свої небезпеки, коли Евр * стрясав морські водорослини, потім гуляли в кості та ганьбили богів, запитуючи собі найкращого кілікійського * вина.

Що-ночи дитину будили бійки питців. Вустричні черепашки шугали по-над столами та краяли лоби серед скаженого реву. Часом вона бачила в миготінні задимлених лямп, як блискали ножі й точилася кров.

За дитячого віку вона зазнала людяности тільки від тихого Амеса, до якого вона прихилилась. Нубієць * Амес, їхній раб, був чорніший від казана, де він куховарив, і добрий, як сонна ніч. Часто він садовив Таїс собі на коліна та розповідав їй старовинних казок, де були підземелля, повні скарбів, збудовані для скупих царів, що вбивали каменярів і будівничих. Були в цих казках ще й спритні злодії, що дружилися з доньками царів, та перелюбки, що споруджали собі піраміди. Маленька Таїс любила Амеса як батька, як матір, як мамку, як собаку. Вона чіплялась рабові за фартух і йшла за ним у льох до амфорів з вином і на пташню, де худі волохаті курчата, роззявивши дзюба й наїжачивши пір'я та кігті, літали не згірш за орлят перед ножем чорного куховара. Часто вночі, лежучи на соломі, він замість спати будував Таїс маленькі водяні млинки і цілком споряджені кораблики з долоню завбільшки.

Господарі поводилися з ним кепсько; одне вухо йому було надірване і все тіло покарбоване. Проте, обличчя його було спокійне і радісне, і нікому не спадало на думку дізнатись, звідки він здобував розради на душу та спокою на серце. Він був простий як дитина. Відбуваючи свою брудну роботу, він співав тоненьким голосом священних пісень, що навію-

вали дитині в душу мрій та тремтіння. Він поважно й радісно шепотів:

— Скажи нам, Маріє, що ти бачила там, звідки йдеш?

— Я бачила саван, і покрови, і янголів, що сиділи на домовині.

— І я бачила славу воскреслого.

Таїс питала в нього:

— Дядьку, чом ти співаєш про янголів, що сиділи на домовині?

Він їй відповів:

— Маленьке світло моїх очей, я співаю про янголів, бо Ісус, господь наш, зійшов на небо.

Амес був християнин. Він був хрещений, і його звали Хведором на зборах вірних, які він одвідував годинами, що лишались йому для сну.

Тоді церква терпіла останній іспит. З імператорського наказу було зруйновано каплиці, спалено святі книжки, розтоплено священні вази й ставники. Позбувшись своїх прав, християни чекали тільки смерти. Жах панував серед олександрійського братства; в'язниці перелюднились від жертв. Серед вірних оповідали, що в Сирії, Арабії, Месопотамії й Кападокії, * по всій імперії батоги, диби, залізні кігті, хрести і дикі звірі роздирають священиків та отроковиць. Тоді Антоній, уже відомий своїми видивами та самітністю, голова й пророк вірних у Єгипті, злетів, як орел, з височіни своєї дикої скелі на місто Олександрію і, перелітаючи з церкви до церкви, запалив своїм огнем усе братство. Невидимий поганам, він брав участь у всіх зборах християн, і кожному навіював духу сили та обережности, що сам його посідав. Найжорстокіше вдарили пересліди на рабів. Багато хто з них, піддавшись на жах, кидався віри. А инші, ще більшим числом, тікали в пустиню,

гадаючи там присвятити себе споглядянню чи грабіжництву. Проте, Амес відвідував збори, як і звичайно, ховав тіла мучеників і радісно тримався Христової віри. Бувши свідок такої справжньої щирости, великий Антоній, повертаючись до пустині, обняв чорного раба й дав йому поцілунок миру.

Коли Таїс вийшло сім років, Амес почав їй казати про бога.

— Добрий господь бог,—казав він,—живе на небі, як фараон під наметами свого гарему та під деревами своїх садів. Він давній над давніми, старіший за світ і має тільки одного сина, королевича Ісуса, що він любить його усім серцем, і той Ісус уродливіший за янголів і дівчат. І добрий господь бог сказав королевичеві Ісусу:

— «Покинь мій гарем, мій палац, мої дактилі й мої жваві водограї. Зійди на землю ради людського добра. Там ти будеш маленькою дитиною і житимеш бідний між бідними. Страждання буде тобі за щоденний хліб, а плакатимеш ти так рясно, що сльози твої наллють річку, де втішно купатиметься притомлений раб. Іди-ж, мій сину!»

«Королевич Ісус скорився доброму господу й зійшов на землю у місті, що зветься Віфліємом Іудейським. І він гуляв по лугах, укритих анемонами, й казав своїм супутникам:

— «Щасливі голодні, бо я поведу їх до столу мого батька! Щасливі спраглі, бо вони питимуть з небесних джерел! Щасливі, хто плаче, бо я витру їм очі тканинами тоншими за убрання альмей». *

«Тому бідні любили його і вірили в нього. А багатії зненавиділи його, боючись, що він піднесе бідних над них. Тоді Клеопатра та Цезар * були могутні на землі. Обидва вони ненавиділи Ісуса і наказали суддям та жерцям убити його. В догоду єгипетській

цариці сирійські князі поставили хреста на високій горі, й Ісус сконав на тім хресті. Жінки обмили й поховали його тіло, але королевич Ісус розбив віко своєї труни й піднісся до доброго господа, свого батька.

«І з того часу ті, хто вмирає з вірою в нього, ідуть на небо.

«Господь бог каже їм, простягаючи руки:

— «Прийдіть бажані, бо ви любили королевича, мого сина. Купайтесь і їжте».

«Вони купатимуться під звуки чудової музики і, обідаючи, вони бачитимуть танки альмей та слухатимуть оповідачів, що оповідання їхні не скінчаться ніколи. Господу богові вони будуть дорогші за світло його очей, бо вони його гості; їм будуть килими з його покоїв і гранати з його садів».

Амес часто таке казав, і Таїс отак дізналася правди. Вона захоплено казала:

— Я дуже хочу покуштувати гранатів доброго бога.

Амес їй відповідав:

— Тільки ті, хто хрестився в ім'я Ісуса, зазнають небесної садовини.

І Таїс просила, щоб її охрестили. Побачивши з цього, що вона вірить в Ісуса, раб поклав глибше навчити її, щоб, охрестившись, вона присвятила себе церкві. Він щиро прихилився до неї, як до своєї духовної доньки.

Дитина, що її відцурались недбалі батьки, не мала навіть ліжка під батьківським дахом. Вона спала у стайні між худобою. І що-ночи до неї туди нишком приходив Амес.

Він тихо підходив до мати, де вона спочивала, і сідав накарачки, підібгавши ноги та випроставши груди, в поставі, звичайній для всієї його раси.

Його чорне обличчя й тіло губилось у темряві, тільки великі білі очі блискали і віддавали світлом, що нагадувало ранковий промінь у щілині дверей.

Він мовив тонким, співучим голосом, що легенька гугнявість його нагадувала сумну ніжність музики, що бренить вечорами на вулицях. Иноді зідхання осла або тихе бутіння бика супроводили, мов хор темних духів, голос раба, що розповідав євангелію. Його слова спокійно котились у морок і напоювали його запалом, ласкою і надією; Таїс засинала, тихо посміхаючись, тримаючи свою руку в Амесовій руці, заколисана одноманітними звуками та невиразними образами, серед милогучности темної ночи та святих таємниць, під поглядом зірки, що мерегтіла між дошками ясел.

Напучення тривало цілий рік, до часу, коли християни радісно святкують великдень. Однієї ночи великого тижня, Таїс, уже сплячи на своїй маті у стайні, почула, що її підводить раб, якого погляд сяяв новою прозорістю. Він одяг не звичайний обшарпаний фартух, а довгу білу керею, і до неї він притис дитину, прошепотівши:

— Ходім, моя душе! Ходім, мої очі! Ходім, моє маленьке серце! Ходім, надінемо хрещенські одежі.

Він поніс дитину, притиснувши її до своїх грудей. Перелякана й цікава Таїс випростала свою голівку з-під кереї й оповила руками шию свого приятеля, що біг серед ночи. Вони сунули глухими заулками, перейшли єврейський квартал і подалися вздовж кладовища, де лунав жахний крик пугача. На однім перехресті вони пройшли під хрестами, де висіли тіла страчених, що руки їм укривали круки, клацаючи дзьобами. Таїс сховала голову рабові в груди й не наважалась уже визирати всю решту дороги. Зненацька їй здалося, що вони сходять під землю. Коли

вона розплющила очі, то побачила себе у вузькому льоху, освітленому смолоскипами; стіни там були розмальовані великими постатями, що здавались живими в диму смолоскипів. На малюнках були люди, одягнені в довгі туніки, з пальмами в руках, серед ягнят, голубів та виноградного гілля.

Серед цих постатів Таїс пізнала Христа з Назарету по анемонах, що цвіли йому біля ніг. Серед льоху, коло великого кам'яного цебра, вщерть налитого водою, стояв старий, із низькою мітрою на голові, вбраний у далматський червець, гаптований золотом. З його худого обличчя звисала довга борода. В своїй розкішній одежі він був сумирний і лагідний. Це був біскуп Вівантій, вигнаний голова Кіренської * церкви, що тепер заробляв на хліб ткацтвом, виробляючи грубе сукно з козиної вовни. Двоє бідних дітей стояло побіч нього. Поруч їх стара негритянка тримала розгорнуту маленьку білу сукню. Амес, поставивши дитину додолу, схилився навколішки перед єпископом і мовив:

— Пан-отче, ось маленька душа, донька моєї душі. Я привів її до тебе, щоб ти, коли ласка твоєї світлости, дав їй хрещення життя, як був обіцяв.

По цій мові єпископ простяг руки, і Таїс побачила його знівечені пучки. Нігті йому були вирвані, бо він тримався віри днями іспитів. Таїс злякалась і кинулась Амесові на руки. Але священик заспокоїв її ласкавими словами:

— Не бійся, моя маленька улюблена. Ти маєш тут духовного батька, Амеса, що зветься Хведором між живими, і ніжну матір з ласки божої, що виготовила тобі власними руками біленьку сукню.

І він додав, звертаючись до негритянки:

— Її звуть Нітіда; вона рабиня на землі. Але Ісус поставить її на небі серед своїх наречених.

Потім він запитав малу неофітку: *

— Таїс, чи віриш ти в бога, всемогутнього отця, в його єдиного сина, що помер ради нашого спасіння та в усе, чого навчили нас апостоли?

— Так,—разом відповіли негр та негритянка, що трималися за руки.

З єпископового наказу Нітіда, ставши навколішки, зняла з Таїс одежу. Дитина лишилася гола, з амулетом * на шиї, і священик затопив її тричі в купелю.

Прислужники подали міро, яким Вівантій зробив помазання, та сіль, якої пучку він поклав на губи хрещеної. Потім рабиня Нітіда витерла тіло, призначене на вічне життя після багатьох іспитів, та одягла його в білу сукню, що її виткала власними руками. Єпископ дав усім поцілунок миру та, скінчивши обряда, здійняв з себе священну одежу.

Коли вони вийшли з печери, Амес сказав:

— Нам треба радіти сьогодні, бо ми дали душу господу богові; ходім-же до хати, де мешкає твоя світлість, отче Вівантію, та віддамо радості решту ночи.

— Ти сказав до-ладу, Хведоре,—відповів єпископ.

І він повів маленький гурт до своєї хати, що була поблизу. Там була тільки одна кімната, де стояло два ткацькі варстати, одоробало-стіл та лежав геть подертий килим. Тільки вони зайшли туди, як нубієць гукнув:

— Нітідо, принеси жарівку і глек із олією, та наготуємо доброї страви.

Сказавши так, він добув з-під своєї кереї кілька маленьких рибин, що був заховав. Потім, розпаливши велике огнище, він їх засмажив. І всі,—єпископ, дитина, два хлопчики, раб і рабиня,—сіли кружка на килимі та їли смажену рибу, славлячи господа. Вівантій розповідав про муки, що вистраждав був,

та віщував про близьку перемогу церкви. В його суворій мові була сила образів та порівнянь. Він порівнював життя вірних з пурпуровою тканиною, а щоб з'ясувати хрещення, він сказав:

— Дух божий шугав над водами, тому християни беруть хрещення водою. Але й дияволи живуть у струмках; джерела, присвячені німфам, небезпечні, і ми знаємо, що де-які води дають тілу й душі різних хвороб.

Часом він висловлювався байками, і цим навіював дитині глибокого подиву. Під кінець їжі він запропонував своїм гостям трохи вина; їхні язики розв'язались, і вони почали співати жалібних пісень та псальмів. Амес та Нітіда підвелись і протанцювали нубійського танку, якого вони навчились ще в дитинстві і який, напевно, танцювало їхнє плем'я відколи світу. Це був любовний танок; рухаючи руками і всім тілом, вони вдавали, що ховаються й шукають одне одного, водили великими очима та, посміхаючись, показували блискучі зуби.

Так увійшла Таїс у святий хрест.

Вона любила забавки і, в міру як вона більшала, в ній почали зароджуватись невиразні бажання. Вона співала день-у-день і водила хороводи з вуличними дітьми, а вночі поверталась до батьківської хати, ще наспівуючи:

— Горбань-горбаче, чом ти вдома сидиш?
— Я розмотую вовну й мілетські нитки.
— Горбань-горбаче, як загинув твій син?
— З височіни білих коней він упав у море.

Тепер вона уподобала товариство хлопців і дівчат над Амесове. Вона навіть не помічала, що її приятель став не так часто бувати з нею. Гноблення зменшало, збори християн стали постійніші, й нубієць ревно відвідував їх. Його щирість розпалювалась; таємні

погрози часом злітали з його уст. Він казав, що багатії не збережуть до віку свого добра. Він ходив на громадські майдани, де звичайно сходились незаможні християни, збирав жебраків, що лежали під старими мурами, й оповіщав їм про визволення рабів та близький день правди.

— У царстві божому,—казав він,—раби питимуть прохолодне вино і їстимуть чудові овочі, а дуки, як собаки, лежатимуть їм біля ніг та жертимуть крихти з їхнього столу.

Ця мова не лишилась таємницею; вона ширилась по передмістю, і господарі боялись, щоб Амес не підбурив була рабів на повстання. Шинкар почував до нього глибоку злість, але ретельно ховав її.

Одного разу з шинку зникла срібна сільниця, присвячена богам. Амеса обвинувачено, що він украв її з ненависти до господаря та богів імперії. Обвинувачення було безпідставне, і раб заперечував усіма силами. Проте, його потягли на суд, і як мали його за кепського слугу, то суддя засудив його на страту.

— Твої руки,—сказав він йому,—що ти не зумів використати на добре, будуть прицвяшковані до стовба.

Амес вислухав цей присуд спокійно і вклонився судді з великою пошаною; його відвели до громадської в'язниці. Протягом трьох день, що Амес там пробув, він безупинно оповіщав в'язням євангелію, і потім казали, що кількох злочинців, і навіть самого тюремника, він так зворушив своєю мовою, що ті повірили в розп'ятого Христа.

Його повели на перехрестя, де він, менше, як два роки тому, радісно переходив, несучи в своїй білій кереї маленьку Таїс, доньку своєї душі, свою улюблену квітку. Коли його розп'яли, він і разу не застогнав, тільки зідхнув кілька разів: «пити...»

Його муки тяглися три дні й три ночі. Важко поняти віри, що людське тіло може стерпіти таке довге катування. Не раз гадали, що він уже помер; але зненацька він знову розплющував свої криваві очі. Вранці четвертого дня він заспівав голосом, чистішим за голос дитини:

— Скажи нам, Маріє, що ти бачила там, звідки йдеш?

Потім він посміхнувся й промовив:

— Ось вони, янголи доброго бога! Вони несуть мені овочі й вино. Яке прохолодне віяння їхніх крил!

Після того сконав.

Його обличчя і після смерти зберегло вираз щасливого захоплення. Воїнів, що вартували біля шибениці, обняло здивування. Вівантій, разом з кількома своїми братами-християнами, забрав Амесове тіло й поховав його в печері Івана Хрестителя між мощами мучеників. І церква зберегла славетний спогад про святого Хведора Нубійця.

Згодом три роки Константин, переможник Максенція *, видав едикта, де забезпечував християнам мир, і відтоді вірних гнобили тільки єретики.

Таїс минав одинадцятий рік, коли її приятеля закатовано. Її огорнула туга й непереможний жах. Її душа не була така чиста, щоб зрозуміти, що невольник Амес і в житті, і в смерті був щасливий. В її маленькій душі виникла думка, що бути добрим на цім світі можна тільки ціною страшенних страждань. І вона боялася бути добра, бо її ніжне тіло жахалося болю.

Вона зарано почала віддаватися молодим хлопцям та стежити за старими чоловіками, що блукали вночі по передмістях; що діставала від них, повертала на ласощі та вбори.

Вона не приносила додому нічого з свого заробітку і мати поводилась з нею жорстоко. Щоб уникнути биття, вона тікала боса до міського валу та ховалась там разом з ящірками у розколинах між камінням. Там вона заздрісно мріяла про розкішно вбраних жінок, що їх носили на ношах раби.

Одного разу, коли її побили жорстокіш, ніж звичайно, і вона похмуро й нерухомо сиділа біля дверей, проти неї спинилася стара жінка, мовчки дивилась на неї з хвилину, а потім гукнула:

— О чудова квітко, вродлива дитино! Щасливий батько, що породив тебе, і мати, що дала тебе світові!

Таїс мовчала, потупивши очі. Її повіки були червоні, і видко було, що вона плакала.

— Моя біла фіялочко,—провадила стара,—хіба твоя мати не щаслива, вигодувавши таку маленьку богиню, як ти, і хіба не радіє в глибочіні серця твій батько, дивлючись на тебе?

Тоді дитина промовила, ніби сама собі:

— Мій батько—бурдюк, налитий вином, а мати моя—жадібна п'явка.

Стара озирнулась навкруги, чи не бачить хто. Тоді ласкаво промовила:

— Ніжний квітучий яцинте, чудове сяєво, ходім зі мною, і ти житимеш, танцюючи і сміючись. Я годуватиму тебе медовниками, а мій син, мій власний син, кохатиме тебе, як свої очі. Він уродливий, мій син, він молодий, на підборідді в нього тільки легенький пушок; його шкіра ніжна і весь він мов молоденьке акарнанське * порося, як то кажуть.

Таїс відповіла:

— Я залюбки піду з тобою.

Вона підвелась і пішла з міста.

Ця жінка, на ім'я Мерое, водила з краю до краю дівчат та молодих хлопців, навчивши їх танців, і наймала їх багатіям на бенкети. Зрозумівши, що Таїс незабаром стане найкраща з жінок, вона навчила її музики й декламації, шмагаючи довгим ременем її божественні ніжки, коли ті не піднімались під такт цитри. Її син, кволий недоносок без віку й без стати, гнобив її своєю жорстокістю; він мстився на ній за весь жіночий рід. Але він не поступався проти балерин маніжною грацією рухів і навчив Таїс мистецтва виявляти мигами, виразом обличчя, рухами й поставою усі людські почуття, найбільше жагу та кохання. Він був спритний учитель, але давав їй поради з огидою; із заздрости він дряпав їй щоки, щипав руки або заходив іззаду та штрикав її шилом, як це роблять лихі дівчата, бо він швидко зрозумів, що Таїс народилась на насолоду чоловікам. Завдяки цим лекціям, вона незабаром зробилася музикою, мімічною артисткою й чудовою танцюристкою. Злість господарів не дивувала Таїс, і їй здаваюсь природнім, що з нею поводяться кепсько. Вона почувала навіть якусь пошану до старої жінки, що зналась на музиці й пила грецьке вино. Спинившись у Антіохії *, Мерое наймала свою ученицю за танцюристку й флейтистку багатим міським купцям, що влаштовували бенкети. Таїс танцювала й уподобалась. Найбагатші банкири після бенкету возили її з собою в гаї на березі Оронту. Вона віддавалася всім, не знаючи коханню ціни. Але однієї ночи, коли вона танцювала перед обраним юнацтвом міста, до неї приступив проконсулів син, що палав молодістю й жагою, та промовив до неї голосом, що, здавалось, був напоєний поцілунками:

— Чом я, Таїс, не вінок, що оповиває тоб, волосся, не туніка, шо огортає твоє чудове тіло, не черевичок

із твоєї прекрасної ніжки! Та я хочу, щоб ти топтала мене своїми ніжками, як черевичок, я хочу, щоб мої пестощі були тобі за туніку й вінок. Ходім, чудова дитино, ходім до моєї хати і забудьмо всесвіт.

Коли він казав, вона дивилась на нього й побачила, що він вродливий. Раптом вона відчула, що піт схолодив їй чоло, вона зробилась зелена, як трава, захиталась і туман заслав їй очі. Він знову просив її, але вона відмовилась з ним іти. Даремно він кидав на неї палкі погляди та запальні слова, а коли він обняв її, силуючись повести, вона жорстоко відштовхнула його. Тоді він почав благати її, і вона побачила його сльози. Але вона опиралась під владою якоїсь нової, невідомої і непереможної сили.

—Яке безглуздя!—казали гості.—Лолій шляхетний, вродливий і багатий, і ось якась флейтистка ним гордує!

Лолій повернувся додому сам, і ніч докраю запалила його коханням. Вранці він пішов, блідий, з червоними очима, і заквітчав ґанок флейтистки квітками. А Таїс обняло збентеження й жах; вона уникала Лолія, але бачила його образ весь час перед собою. Вона страждала й не знала, через що. Вона питала сама себе, чом вона так змінилась й звідки йде її сум? Вона відштовхнула всіх своїх коханців, бо ті нагонили на неї жах. Вона не хотіла бачити світла, лежала день цілий на ліжку й ридала, сховавши голову в подушки. Лолій кілька разів силоміць удирався в будинок, благав і кляв цю злу дитину. Вона була перед ним сполошена, як незаймана, і казала:

— Я не хочу, не хочу!

Потім, згодом два тижні вона віддавалася йому й зрозуміла, що його кохає; вона пішла за ним до його дому й більше не покидала його. Це

було чудове життя. Весь час вони були вдвох, не зводили одне з одного очей і казали одне одному слова, які кажуть тільки дітям. Ввечері вони гуляли по самітних берегах Оронту і губилися в лаврових гаях. Иноді вони вставали удосвіта і рвали яцинти на узбіччі Сільпікуса. Вони пили разом з одного келеху, і коли вона підносила виноградину до рота, він брав ягідку зубами з її уст.

Мерое прийшла до Лолія й правила Таїс.

— Це моя донька!—кричала вона.—Моя донька, яку в мене вкрадено, моя квітка запашна, моє маленьке кохання!..

Лолій вирядив її з великою сумою грошей. Та коли вона повернулася, щоб випрохати ще кілька червінців, він віддав її до в'язниці; судді, викривши кілька злочинів, що за них Мерое була винна, засудили її на страту й віддали звірям на шматування.

Таїс кохала Лолія з усім шаленством жаги, з усім здивуванням незайманости. Вона казала йому від щирого серця:

— Я ніколи не належала нікому, крім тебе.

Лолій відповідав їй:

— Ти не подібна ні на одну з жінок.

Зачарування тяглося шість місяців і відразу урвалося. Раптом Таїс відчула себе порожньою й самітною. Вона вже не пізнавала Лолія; вона гадала:

— Чом він змінився так раптом? Як то скоїлось, що він став такий, як і инші чоловіки, й перестав бути самим собою?

Вона його покинула, не без таємного бажання шукати Лолія в инших, бо в ньому вона його вже не знаходила. Крім того, вона гадала, що легше жити з кимось, кого вона ніколи не кохала, аніж з тим, кого вона кохати перестала.

Вона з'являлася в товаристві багатих ласунів на святах, коли по храмах танцювали хори голих дівчат, і юрби перелюбок перепливали Оронт. Вона брала участь у всіх утіхах, що її давало вишукане, дивовижне місто; найчастіше вона відвідувала театри, де спритні мімістки, що сходились сюди з усіх країн, виступали під оплески юрби, жадібної на видовища.

Вона уважно придивлялась до мімістів, танцюристів та комедіянтів, найбільше до жінок, що грали в трагедіях богинь, закоханих у юнаків, і смертних, укоханих богами. Зрозумівши секрет, яким вони чарували юрбу, вона сказала собі, що гратиме ще краще, бо вродливіша за всіх їх. Вона пішла до голови театру й попросила, щоб він узяв її до трупи. Завдяки її красі та лекціям старої Мерое, її було прийнято, і вона виступила на сцені у ролі Діркеї *.

Вона мала посередній успіх, бо їй бракувало досвіду, та й публіка не була запалена попередніми похвалами. Але за кілька місяців скромних виступів могутність її краси так заясніла на сцені, що все місто схвилювалося. Вся Антіохія посунула до театру. Імперські урядовці й перші громадяни міста ішли туди під силою загальної поголоски. Носильники, метлярі й робітники збавляли собі хліба й часника, щоб узяти місце в театрі. Поети складали епіграми на її честь. Бородаті філософи промовляли проти неї в парнях та гімназіях; коли проносили її лоші, християнські священики відвертали глову. Ганок її будинку був заквітчаний квітками і заюшений кров'ю. Вона діставала від своїх коханців стільки золота, що його не лічено, а вимірювано на медімни *, і всі скарби, що назбирали ощадні багатії, текли, мов річки, їй до ніг. Але душа її була байдужа. Вона з гордовитим спокоєм приймала загальну хвалу й ласку богів; її всі любили, а вона любила тільки себе.

Потішившись кілька років із захоплення та любови антіохійців, вона зажадала побачити Олександрію й показати свою славу тому місту, де вона блукала дитиною в злиднях та зневазі, голодна й худа, як коник на пилявому шляху. Золоте місто зустріло її радісно й засипало новим багатством. Її виступи в театрі були тріумфом. До неї приходило прихильників і коханців без міри. Вона приймала їх байдуже, бо зневірилась, кінець-кінцем, що знайде Лолія.

Серед инших вона приймала й філософа Нікія, що бажав її, дарма що повчав жити без бажання. Він був багатий, але розумний і ласкавий. Та він не причарував її ні тонкощами свого розуму, ані витворністю свого чуття. Вона не кохала його; він гнітив її своїми вічними сумнівами. Бо він ні в що не вірив, а вона вірила в усе. Вона вірила у божественне провидіння, у всемогутність лихих духів, у долю, в закляття й у вічну справедливість. Вона вірила в Ісуса Христа і в добру богиню сирійців *; вона теж вірила, що суки брешуть, коли темна Геката * переходить перехрестя, і що жінки навіюють кохання, вливаючи любовного трунку в келех, обгорнений кривавим овечим руном. Вона прагнула невідомого; вона молилась незбагненим істотам і жила у вічному чеканні. Майбутність нагонила їй жаху, і вона прагнула її знати. Вона оточувала себе жерцями Ізіди *, халдейськими * чарівниками, чорними чаклунами й ворожбитами, що завсіди дурили її і ніколи її не покидали. Вона боялася смерти й бачила її всюди. Коли вона віддавалась пристрасті, їй раптом здавалось, що льодовий палець торкається її голого плеча, і, геть ісполотнівши, вона кричала з жаху в обіймах, що її стискали.

Нікій казав їй:

— Якщо нам призначено зійти у вічну ніч з сивим волоссям і запалими щоками, якщо цей день, що посміхається нам з безмежного неба, буде нам останнім днем,—що нам до того, о моя Таїс! Будьмо варті життя. Ми багато проживем, коли багато почуватимем. Немає иншого розуму, крім розуму чуття: кохати— це розуміти. Чого ми не знаєм, те не існує. Навіщо нам мучитися через ніщо?

Вона йому гнівно відповідала:

— Я зневажаю таких, як ти, що нічого не сподіваються і ні в що не вірять. Я хочу знати! Я хочу знати!

Щоб дізнатись таємниці життя, вона почала читати філософічні книжки, але не зрозуміла їх. І в міру, як відходили від неї дитячі роки, їй було приємніше згадувати їх.

Вона любила ходити, передягшись, по завулках, передмістях, по громадських майданах, де зросла була в злиднях. Вона шкодувала, що не має батьків, а найбільше про те, що не може їх любити. Здибаючи християнських священиків, вона гадала про своє хрещення й почувала в собі збентеження.

Однієї ночи, коли Таїс, загорнувшись у довгу керею й сховавши своє біляве волосся під темною відлогою, блукала, як звичайно, передмістями, вона опинилась, не знати як, перед убогою церквою святого Івана Хрестителя. Вона почула, що в середині співають, і побачила ясне світло, що прохоплювалось крізь щілини дверей. В тім не було чогось дивного, бо під захистом Максенцієвого переможника, християни вже двадцять років як прилюдно святкували свої свята. Але ті співи були жагучим закликом до душі. Таїс була прилучена до святих таїнств; вона штовхнула рукою дверину і ввійшла до церкви.

Там вона побачила великий натовп жінок, дітей і старих навколішках перед домовиною, прихиленою до стіни. Це була проста кам'яна труна, прикрашена грубо-вирізьбленими виноградними ґронами та гіллям; проте, вона набула великої пошани: її вкривали зелені пальми та червоні троянди. Сила свічок горіла скрізь серед мороку, де дим арабійського курива здавався бганками янгольських одеж і стелив по стінах обриси, подібні на небесні видива. Священики в білих одежах лежали ниць біля підніжжя саркофагу *. Гімни, що вони співали разом із натовпом, оповідали про насолоду страждання, і в урочистій скарзі було стільки радости, поєднаної з великим болем, що Таїс, слухаючи їх, відчула разом жагу життя і жах смерти в своїй поновленій істоті.

Коли співи кінчились, вірні підвелися й пішли чергою, щоб поцілувати стінку домовини. Все це були люди прості, звиклі до важкої праці. Вони сунули важким кроком, з нерухомими очима, розтуленими ротами, з виразом щирости на обличчях. Вони по черзі схилялись навколішки перед саркофагом та пригублювались. Жінки підносили на руках маленьких дітей і обережно притискували їх щічками до каменю.

Здивована й збентежена Таїс запитала в диякона, чом вони таке роблять.

— Хіба ти не знаєш, жінко,—відповів їй диякон,— що сьогодні ми святкуємо щасливий спогад про святого Хведора Нубійця, що постраждав за віру за імператора Діоклетіяна *. Він жив чеснотливо й помер мучеником, тому ми в білих одежах несемо червоні троянди на його славетну домовину.

Почувши ці слова, Таїс упала навколішки й гірко заплакала. Напівзгаслий спогад про Амеса віджив їй у душі. Мерехтіння свічок, запашність троянд,

хмари ладану, гучання псальмів, побожність присутніх,—квітчали зачудованням слави цей темний, ніжний та скорботний образ. Таїс захоплено гадала:

— Він був добрий, а ось тепер він великий і прекрасний! Як він підісся над людьми? Що воно за невідома річ, що варта більшого, ніж багатство й насолода?

Вона поволі підвелася й повернулася до труни святого, що любив був її фіялкові очі, де лисніли тепер сльози в світлі свічок; потім вона схилила голову й покірно та повільно остання поцілувала камінь на домовині раба своїми губами, де таїлося стільки бажань.

Повернувшись додому, вона побачила в себе Нікія, що, чекаючи її, читав трактат про мораль, напахтивши волосся та розвязавши туніку. Він пішов їй назустріч з обіймами:

— Зла Таїс!—сказав він їй сміючим голосом,— чи знаєш ти, що я бачив у рукопису, який продиктував найповажніший із стоїків *, поки ти там десь барилася? Правила чеснот чи гордовиті речення? Ні! На суворому папірусі я бачив, як танцювали тисячі й тисячі маленьких Таїс. Кожна була не більша від пальця на зріст, проте всі вони були без краю граційні і всі були єдиною Таїс. Були серед них убрані в пурпурові й золоті одежі, інші линули в повітрі у прозорих тканинах, мов білі хмаринки, а інші, нерухомі і божественно-голі, не виявляли жадної думки, щоб краще навіювати жагу. Зрештою там були дві, що трималися за руки, дві такі подібні одна на одну, що не можна було їх відрізнити. Вони посміхались обидві. Перша казала: «Я—кохання». Друга: «Я — смерть».

Промовляючи так, він обіймав Таїс та, не помічаючи її суворого, втупленого в землю, погляду,

стелив думку за думкою, не турбуючись, що вони марно гинуть.

— Так, коли я мав перед очима рядок, де написано: «Ніщо не повинно заважати розвою твоєї душі», я читав: «Таїсині поцілунки палкіші за полум'я й солодші від меду». Ось як сьогодні через тебе, зла дитино, розуміє філософ філософічні твори! Справді, ми всі без винятку знаходимо в думці иншого тільки власну думку і завсіди читаємо книжки трохи так, як я допіру цю читав...

Вона не слухала його; її душа була ще коло домовини нубійця. Коли він почув, що вона зідхає, то поцілував їй шию та мовив:

— Не будь сумна, моя дитино. На світі щасливий тільки той, хто забуває світ. Ми маємо засоби до цього. Ходімо, обдуримо життя: воно нам віддячить тим самим. Ходімо, кохаймося.

Та вона відштовхнула його:

— Кохатися?—прикро гукнула вона.—Але ти нікого ніколи не кохав! І я тебе не кохаю! Ні, я тебе не кохаю! Я тебе ненавиджу! Іди геть! Я тебе ненавиджу! Я гидую всіма щасливими та багатими і зневажаю їх! Іди, йди геть!.. Тільки нещасні можуть бути добрими. Коли я була дитиною, я знала чорного раба, що помер на хресті. Він був добрий; він був повен кохання і він знав таємницю життя. А ти не годен вимити йому ніг. Іди геть! Я не хочу тебе бачити.

Вона кинулась ниць на килим і ридала цілу ніч, складаючи намір жити відтепер, як святий Хведір— у бідності й простоті.

Та взавтра вона знову поринула у втіхи, що для них її призначено. Вона знала, що її ще непорушена краса не триватиме довго і поспішала вжити її на найбільшу радість і славу. В театрі, де вона

виступала з великим мистецтвом, вона відживляла образи скульпторів, малярів та поетів. Мудреці й філософи, визнаючи у формах, поставах, рухах та в ході артистчиній ідею божественної гармонії, що керує світом, ставили таку досконалу грацію в число чеснот і казали:

— Вона, Таїс, теж геометр!

Неуки, злидарі та прості й несміливі люди, що перед ними вона згоджувалась показатись, благословляли її, як небесну ласку. Проте, вона була смутна серед слави й більше, ніж коли, боялася смерти. Ніщо не здолало її розважити, навіть її будинок і сади, що в такій славі були, що зробились прислів'ям у місті.

Вона наказала там посадити дерева, привезені з Індії та Персії за великі гроші. Їх зрощувала дзюрчлива свіжа вода, а зруйновані колонади та дикі скелі, що спорудив майстерний будівник, відбивались у плесі, де споглядали себе статуї. Посеред саду височів грот німф; його назва походила від трьох великих жіночих постатів, зроблених з кольорового воску і поставлених коло входу. Ці жінки скидали свої одежі, щоб купатися. Стурбовавшись, вони повернули голови, мов боялися, щоб їх не побачив хто, і здавались живими. Світло проходило в цей притулок тільки крізь тонкі струмки води, що м'ягшили його й кольорили. Скрізь по стінах висіли, як у священних гротах, вінки, гірлянди та таблиці з написами, що вихваляли Таїсину вроду. Там були ще ясно побарвлені трагічні й комічні маски, картини, де змальовано театральні сцени, чудернацькі постаті, або байкові тварини. Посередині стояв на п'єдесталі Ерос із слонової кости, античної, чудової роботи. Це був Нікіїв дарунок. У колодобині видно було козу з чорного мармуру з блискучими агатовими

очима. Шестеро лебастрових козят тислись коло її вим'я, але вона піднесла свої двоїсті ратички та плескувату голівку, ніби хотіла зіп'ястись на скелі. Грунт був вкритий візантійськими килимами, подушками, що їх вишили жовті хінці, та шкірами лібійських левів. Непомітно куріли золоті кадильниці. Скрізь у великих оніксових вазах буяв квітучий перський бузок. А в глибочині, серед тіни і пурпуру, ясніли золоті цвяхи на перекинутій шкаралущі велетенської індійської черепахи, що була артистці за ліжко. Таїс тут пестилась що-дня, під бреніння води, серед пахощів та квіток, чекаючи часу вечері, та розмовляла з приятелями, або. міркувала на самотині про театральне мистецтво чи про зникливі роки.

І сьогодні вона спочивала після вистави у гроті німф. Вона шукала в свічаді перших ознак занепаду своєї краси і з жахом гадала, що прийде кінець-кінцем час сивини та зморшок. Марно силувалась вона заспокоїтись, гадаючи, що досить спалити певні трави, примовляючи чарівничих слів, щоб повернути свіжину обличчя. Невблаганний голос гукав їй: «ти постарієш, Таїс, ти постарієш!» І піт жаху холодив їй чоло. Потім, роздивляючись на себе знову з безкрайньою ніжністю, вона бачила себе ще прекрасною і гідною кохання. Посміхаючись сама собі, вона шепотіла:

— Немає в Олександрії жінки, що могла-б змагатися зі мною що-до зграбности талії, грації рухів та розкішности рук, а руки, о моє свічадо, це справжні ланцюги кохання!

Гадаючи так, вона побачила невідому людину, худу, з палкими очима й скуйовдженою бородою, що стояла перед нею в розкішно вишитій одежі. Вона крикнула з жаху й упустила свічадо

Пафнутій стояв нерухомо; побачивши, яка вона вродлива, він так помолився в глибочіні серця:

— Хай, о мій боже, обличчя цієї жінки не дасть мені ганьби, а навпаки, надхне твого раба.

Потім, силуючись говорити, він сказав:

— Таїс, я живу в далекій країні, і слава про твою красу привела мене до тебе. Кажуть, що ти найспритніша з артисток і найнепереможніша з жінок. Все, що розповідають про твоє багатство й кохання, здається байкою та нагадує давню Родопіс *, що чудові пригоди її знають на пам'ять усі нільські перевізники. Тому я запалився бажанням тебе спізнати, і я бачу, що дійсність перевищує поголоску. Ти тисячу разів розумніша й вродливіша, ніж то кажуть. І тепер, бачучи тебе, я кажу собі: «Не можна приступити до неї, щоб не хитатися як п'яному».

Всі слова ці були штучні, але чернець, захопившись побожною щирістю, кидав їх із справжнім запалом. А Таїс без невдоволення роздивлялась на чужинця, що навіяв був їй страху. Пафнутій здивував її своїм жорстоким і диким виглядом та темним вогнем, що ним лисніли його очі. Їй цікаво було дізнатись про становище й життя людини, що так різнилась від усіх, кого вона знала.

Вона відповіла йому, трохи глузуючи:

— Ти здаєшся швидкий на захоплення, чужинче. Дивись, щоб мої погляди не спалили тебе до кісток! Бійся мене кохати!

Він сказав їй:

— Я кохаю тебе, о, Таїс! Я кохаю тебе над життя своє і над самого себе. Через тебе я покинув жалю гідну пустиню, через тебе мої уста, призначені на мовчанку, вимовляють незбожні слова; через тебе я бачив те, що не повинен був бачити, й чув те, що мені заборонено чути; через тебе збентежилась моя

душа, розкрилося моє серце, і з нього порскнули думки, як ті жваві джерела, де п'ють голубиці; через тебе я йшов дні й ночі пісками, де живуть примари та вовкулаки; через тебе я ступав босою ногою на гадюк і скорпіонів! Так, я кохаю тебе! Але кохаю не за прикладом инших чоловіків, що приходять до тебе, запалені бажанням тіла, як зажерливі вовки чи скажені бики. Ти люба їм як газель левові. Їхнє хижацьке кохання нищить тебе з душею, о жінко! А я кохаю тебе в духові й правді, я кохаю тебе в бозі на вічні віки; те, що я маю в своїх грудях для тебе, зветься справжнім запалом і божественною ласкою. Я обіцяю тобі кращого, ніж яскрава сп'янілість та сновиддя короткої ночи. Я обіцяю тобі святу вечерю та небесний шлюб. Раювання, що я несу тобі, не скінчиться ніколи; воно нечуванне, воно несказанне, і коли-б щасливці цього світу могли мельки побачити тільки тінь його, вони відразу померли-б від подиву.

Таїс неймовірно засміялась.

— Друже,—сказала вона,—покажи-ж мені це чудове кохання. Не барись; дуже довгі розмови ображатимуть мою красу; не гаймо-ж часу. Я жадаю спізнати раювання, що ти мені віщуєш; але правду мовити, я боюсь, що ніколи не зазнаю його і що всі твої обіцянки лишаться словами. Бо легше обіцяти велике щастя, ніж дати його. Кожен має свій хист Мені здається, що балакати—це твій. Ти кажеш про невідоме кохання. Вже так давно, як люди почали цілуватися, що було-б дуже дивно, коли-б у коханні ще лишились таємниці. Але про це коханці знають більше за чарівників.

— Таїс, не глузуй. Я несу тобі невідоме кохання.

— Друже, ти прийшов запізно. Я спізнала всяке кохання.

— Кохання, що несу тобі я, повне слави, а ті кохання, що знаєш ти, породжують тільки ганьбу.

Таїс подивилась на нього похмурими очима; гостра зморшка лягла їй на маленьке чоло.

— Ти надто зухвало ображаєш свою господиню, чужинче. Подивись на мене й скажи, чи я подібна на істоту, пригнічену ганьбою? Ні! Я не відчуваю сорому, і всі, хто живе так, як я, відчувають його не більше, дарма що вони менше багаті й уродливі від мене. Я сію жагу кожним кроком, і за це мене вславлено по всесвіті. Я могутніша за царів землі. Я бачила їх біля своїх ніг. Подивись на мене, подивись на ці маленькі ніжки. Тисячі людей заплатили-б кров'ю за щастя їх цілувати. Я невеличка й відбираю мало місця на землі. Тим, хто бачить з високости Серапія, як я йду вулицею, я здаюся рижовим зернятком; але можна виповнити тартар * розбратом, розпачем, ненавистю та злочинами, що їх зчинило це зернятко між людьми. Чи не божевілля-ж казати мені про ганьбу, коли все навкруги гукає мені славу?

— Те, що слава в людських очах, є ганьба перед богом. О, жінко, ми виросли в надто різних середовищах, і не дивно, що ми не маємо ні спільної мови, ні спільних думок. Проте, небом свідчуся, що я хочу порозумітися з тобою, і намір мій—не покидати тебе, аж доки нас не опанує спільне чуття. Хто-ж надхне мені палких слів, щоб ти розтанула, як віск, від мого подиху, о жінко, і щоб пучки моїх бажань могли перетворити тебе, як знають? Яка сила віддасть тебе мені, о найулюбніша з душ, щоб дух, що надхнув мене, створив тебе вдруге і надав тобі нової краси, щоб гукнула ти, плачучи з радощів: «Я народилася тільки сьогодні!» Хто вибризкне з мого серця сілоамське джерело, де-б ти знайшла,

купаючись, свою колишню чистоту? Хто поверне мене на Іордань, що хвилі її котилися-б на тебе й надали-б тобі вічного життя?

Таїс уже не була роздратована.

— Ця людина,—гадала вона,—мовить про вічне життя, і все, що вона каже, здається ніби писаним у талісмані. Напевно, це чарівник, і він знає засобів проти старости й смерти.

І вона поклала віддатися йому.

Вона відійшла на кілька кроків углиб гроту, ніби злякавшись його, а потім сіла край ліжка й чекала, майстерно зібравши туніку на грудях, нерухома, мовчки спустивши вії. Довгі рісниці кидали їй ніжну тінь на щоки. Вся її постава виявляла сором'язливість, її голі ноги тихо хиталися, і вона здавалась дитиною, що мріє на березі річки.

Але Пафнутій дивився на неї і не ворушився. Тремтячі коліна гнулися під ним, язик йому відразу присохнув до рота, а в голові знялася страшна плутанина. Зненацька його погляд затьмарився, і він бачив перед себе тільки густу хмару. Він гадав, що то Ісусова рука лягла йому на очі, щоб заступити від нього цю жінку. Заспокоївшись від цієї допомоги, впевнившись і зміцнівши, він промовив поважно, як личить старому з пустині:

— Коли ти віддаєшся мені, то чи гадаєш ти сховатися від бога?

Вона похитала головою.

— Бог! Хто-ж неволить його завсіди мати око у гроті німф? Хай він іде геть, якщо ми ображаємо його! Але чим ми образили-б його? Він нас створив, тому не повинен ані гніватися, ані дивуватися, коли ми такі, якими він нас зробив, та робимо від натури, яку він нам дав. Надто часто згадують про нього та надають йому думок, яких він ніколи не мав

І чи знаєш ти сам, чужинче, його справжнє єство? Хто ти такий, що говориш мені від його?

На це питання чернець, розіпнувши позичену одежу, показав свою волосяницю й промовив:

— Я Пафнутій, антінойський абат, я прийшов із святої пустині. Рука, що вивела Аврама з Халдеї та Лота з Содому, відокремила мене від світу. Я не існую вже для людей. Але твій образ з'явився мені в моєму пісчаному Єрусалимі, і я зрозумів, що ти повна зотління, що в тобі—смерть. І ось я перед тобою, жінко, як перед домовиною, і я гукаю тобі: «Таїс, повстань!»

Вона зблідла від жаху з імени Пафнутія, ченця і абата. З розпущеним волоссям, заломивши руки, у зойках і плачу вона плазувала святому біля ніг.

— Не чини мені лихого! Навіщо ти прийшов? Що ти хочеш від мене? Не чини мені лихого! Я знаю, що святі з пустині гидують жінками, створеними, як і я, щоб подобатись. Я боюсь, що ти зненавидів мене і хочеш мені пошкодити. Іди! Я певна твоєї могутности. Але знай, Пафнутію, що не треба ні зневажати мене, ні ненавидіти. Я ніколи не глузувала з твоєї доброхітної бідности, як то робить багацько людей, з якими я знаюся. Ти й собі не гань мене за багатство. Я багата й здібна до гри. Я обрала собі ту поведінку, що дала мені природа. Мене створено на те, що я роблю. Я родилася, щоб чарувати чоловіків. Не вимовляй-же чарівних слів, що зруйнують мою красу та псвернуть мене на соляний стовп. Не лякай мене! Я й так уже надто налякана. Не завдай мені смерти! Я так боюся її.

Він зробив їй знака підвестися й сказав:

— Дитино, утишся. Я не даю тобі ганьби та зневаги. Я прийшов до тебе від того, хто, сівши край колодязя, пив із глечика, що подала йому самаритян-

ка, та, вечерявши у Симоновій оселі, узяв пахощі від Марії. Я не без гріха, щоб кинути тобі перший камінь. Я часто вживав на зле рясні ласки, що бог надсилав мені. Не гнів, а жаль обняв мене і привів сюди. Я можу без брехні приступити до тебе із словами кохання, бо запал серця привів мене сюди. Я палаю вогнем чистоти і, коли-б твої очі, звиклі до грубих плотських видовищ, могли-б бачити таємне єство річей, я-б здався тобі галуззю, одірваною від неопалимого куща, що господь показав давньому Мойсеєві, щоб той зрозумів справжнє кохання, яке нас палить, не руйнуючи, яке не тільки не повертає нас на вугілля та нікчемний попіл, а бальзамує й напахчує для вічности все, до чого торкається.

— Ченче, я вірю тобі й не чекаю вже від тебе ані підступів, ані наврочення. Я часто чула мову про самітників з Тебаїди. Те, що оповідають про життя Антонія та Павла *, здається справді чудесним. Твоє ім'я мені не було невідоме, і мені казали, що ти, хоч і молодий ще, а вже дорівнявся чеснотами найстаріших анахоретів. Тільки-но я побачила тебе, то відчула, що ти не звичайна людина, дарма що не знала, хто ти єсть. Скажи-ж мені, чи зможеш ти зробити для мене те, чого не змогли ні жерці Ізіди, Гермеса * та небесної Юнони *, ні халдейські ворожбити та вавилонські чарівники? Ченче, коли ти любиш мене, то чи можеш ти врятувати мене від смерти?

— Жінко, той житиме, хто хоче жити. Тікай від згубних насолод, де чекає тебе вічна смерть. Вирви у дияволів своє тіло, що бог звохчив своєю слиною й оживив своїм подихом, бо вони нещадно палитимуть його. Виснажена притомою, іди й освіжися біля благословенних джерел самітности; іди й напийся із прихованих у пустині водограїв, що сягають до неба. Серце, жадібне на радощі, іди й зазнай

справжньої радости: бідности, зречення, самозабуття й цілковитого з'єднання з богом. Ворогине Христова, а завтра улюблена його,—іди до нього. Іди ти, що шукала, і ти скажеш: «Я знайшла любов!»

Тимчасом Таїс, здавалось, споглядала далекі речі.

— Ченче,—запитала вона,—якщо я відмовлюся від утіх та покаюся, то чи справді-ж я відроджуся на небі з незайманим тілом, у всій своїй красі?

— Таїс, я несу тобі вічне життя. Вір мені, бо все, що я оповіщаю тобі, є правда.

— А хто забезпечить мені, що то правда?

— Давид і пророки, святе письмо та дива, що ти будеш їм свідком.

— Ченче, я хочу тобі вірити. Бо, признаюсь тобі, я не знайшла щастя на цім світі. Моя доля була пишніша за царицину, а проте, життя принесло мені багато суму та гіркоти, і я стомилась до краю. Всі жінки заздрять на мене, а мені виникає часом заздрість до щербатої баби, що продавала медовники під міською брамою, коли я була ще мала. Мені не раз спадало на думку, що тільки бідні щасливі й благословенні, та що велике щастя—жити покірним і малим. Ченче, ти зрушив хвилі моєї душі і змусив виплисти нагору те, що спало на дні. Кому вірити, леле! І що буде, і що таке життя?

Коли вона так казала, Пафнутій змінився; небесна радість залила йому лице.

— Слухай,—мовив він,—я не сам увійшов до твого мешкання. Другий супроводив мене,—другий, що стоїть зараз поруч мене. Ти його не можеш бачити, бо твої очі не гідні його споглядати, та невдовзі ти побачиш його у всій чудовій пишноті і ти скажеш: «Тільки його можна любити!» Коли-б він допіру не поклав свою ніжну руку мені на очі, о Таїс, може

бути, ми впали-б з тобою у гріх, бо я є тільки кволість і збентеження. Але він врятував нас обох; він такий добрий, як і могутній, і ім'я йому — Спаситель. Його провіщали світові Давид та Сібіла *, його обдарували у колисці чабани й волхви, розп'яли фарисеї, поховали святі жінки, об'явили світові апостоли та ствердили мученики. І ось, дізнавшись, що ти боїшся смерти, о жінко, він прийшов у твій дім, щоб не дати тобі померти. Чи не з'являєшся ти мені зараз, о мій Ісусе, як ти з'явився був галілейцям тими чудесними днями, коли зірки, спустившись з тобою із неба, були так близько від землі, що святі немовлята могли брати їх собі в рученята, бавлючись на руках матерів по Віфліємських терасах? Чи-ж ми зараз не в твоєму товаристві, мій Ісусе, і чи не появляєш ти мені реальности свого коштівного тіла? Чи-ж це не твоє обличчя, а сльоза, що котиться по твоїй щоці,—чи не справжня сльоза? Так, янгол вічної справедливости збере її, і вона буде за викуп Таїсиній душі. Чи-ж ти не ось, мій Ісусе? Мій Ісусе, твої божественні уста розтуляються. Ти маєш говорити: кажи, я слухаю тебе. І ти, Таїс, щаслива Таїс, слухай, що каже тобі спаситель: це він промовляє, а не я. Він каже: «Я довго шукав тебе, о моя заблукана вівце! Я знайшов тебе, кінець-кінцем. Не тікайже від мене. Дай мені взяти тебе руками, бідненька, і я понесу тебе на своїх плечах до небеснсї кошари. Ходім, моя Таїс, ходім, моя обранко, ходімо й плакатимемо зі мною разом!»

І Пафнутій упав навколішки, з повними екстазу очима. Тоді Таїс побачила на обличчі святого відлиск живого Христа.

— О, далекі дні мого дитинства,—сказала вона, ридаючи,— о мій ніжний батьку Амесе, добрий святий Хведоре, чом я не сконала була під твоєю білою

керею, коли ти ніс мене під першим мерехтінням ранку, ще вохку від хрестильної води!

Пафнутій кинувся до неї і крикнув:

— Ти хрещена!.. О, божественна мудрість! О, провидіння! О, добрий боже! Я розумію тепер силу, що привела мене до тебе! Я знаю, що зробило тебе такою прекрасною й дорогою в моїх очах. Це чесноти хрестильної води змусили мене покинути божий захист, де я жив, та йти по тебе в отруйне повітря світу. Напевно, краплина, одна краплина води, що обмила твоє тіло, бризкнула й мені на чоло. Прийди, о сестро моя, і прийми від свого брата поцілунок миру.

І чернець торкнувся губами перелюбчиного чола.

Потім він змовк, даючи говорити богові, і в гроті німф чути було тільки Таїсині ридання, змішані з дзюрчанням рухливої води.

Вона ще плакала, не втираючи сліз, коли прийшло дві чорні рабині, несучи одежі, пахощі та гірлянди.

— Я плакала зовсім не доречи,—промовила вона, силуючись посміхнутись,—сльози червонять очі і псують церу, а цю ніч я мушу вечеряти у приятелів і хочу бути прекрасна, бо там будуть жінки, що підглядять притому на моєму обличчі. Ці рабині прийшли одягти мене. Вийди, пан-отче, хай вони зроблять своє діло. Вони меткі й досвідчені; я заплатила за них дуже дорого. Подивися на оцю з важкими золотими перснями, що показує білі зуби. Я переманила її від проконсулової жінки.

Спочатку Пафнутій гадав усіма силами затятись, щоб Таїс не пішла на ту вечерю. Але, поклавши діяти обережно, він запитав її, кого вона там має зустріти.

Вона відповіла, що має там побачити господаря бенкета, старого Котту, префекта флоти, Нікія і кількох инших філософів, жадібних на суперечки, поета

Калікрата, великого жерця Серапісу, юнаків, що праця їхня здебільшого полягала в муштруванні коней, та, наприкінці, жінок, що про них нічого не можна сказати, й що вони не мають инших принад, крім молодости.

Тоді чернець сказав з надприродного надхнення:

— Іди між них, Таїс, іди! Але я не покину тебе. Я піду з тобою на цей бенкет і буду мовчки сидіти біля тебе.

Вона голосно засміялась. І коли чорні рабині порались біля неї, вона крикнула:

— Що скажуть вони, коли побачуть, що в мене коханцем чернець із Тебаїди!

БЕНКЕТ.

Коли Таїс разом з Пафнутієм увійшли до бенкетної залі, більшість з гостей уже там зібралась; вони півлежали на ліжках перед підковоподібним столом, уставленим блискучим посудом. Посеред столу височів срібний водозбір, над ним стояло четверо сатирів, нахиляючи глеки і ллючи з них росіл на варену рибу, що в ньому плавала. Коли Таїс увійшла, звідусіль залунали вигуки:

— Привіт сестрі Харіт *!

— Привіт мовчазній Мельпомені *, що погляди її вміють усе висловлювати!

— Привіт улюбленці богів та людей!

— Такій бажаній!

— Тій, що дає страждання й заспокоєння!

— Перлині Ракотіс!

— Олександрійській троянді!

Вона нетерпляче чекала, поки втишилась ця хвиля похвал; потім сказала господареві Котті:

— Луцію, я привела до тебе ченця з пустині, Пафнутія, антінойського абата; це великий святий і слова його печуть як огонь.

Луцій Аврелій Котта, префект флоти, підвівся.

— Прошу до господи тебе, Пафнутію, визнавця християнської віри. Я сам почуваю певну пошану до культу, відтепер імператорського. Божественний Константин * поставив твоїх сувірників до перших лав серед друзів імперії. Справді, латинська мудрість повинна була допустити твого Христа до нашого Пантеону *. Наші батьки завсіди трималися думки, що в кожному богу є дещо божественне. Та облишмо про це. Пиймо й веселімось, поки маємо на це час.

Старий Котта промовив це безтурботно. Він допіру вистудіював нову модель галери та скінчив шосту книжку своєї історії картагенян *. Певний, що день йому не минув марно, він був вдоволений із себе і з богів.

— Пафнутію,—додав він,—ти бачиш тут багатьох людей, гідних прихильности: Гермодора, великого жерця Серапісу, філософів Доріона, Нікія та Зенотеміса, поета Калікрата, молодого Херея та молодого Аристобула, синів щирого приятеля моєї юности, а біля них—Філіну та Дрозею, що їх треба щиро вихваляти за їхню красу.

Нікій обняв Пафнутія і сказав йому на вухо:

— Я-ж попереджав тебе, що Венера могутня. Це її ніжна сила привела тебе сюди, мимо твоєї волі. Слухай, ти дуже побожна людина, та коли ти не визнаєш, що вона матір богам,—твій загин неминучий. Знай, що старий математик Мелянт казав: «Звичайно, без Венериної допомоги я не міг-би довести властивостів трикутника».

Доріон, якийсь час роздивившись на нового гостя, зненацька вдарив у долоні та захоплено гукнув:

— Це він, мої друзі! Його погляд, його борода, його туніка! Я зустрів його в театрі тоді, як наша

Таїс показувала свої витворні ручки. Він страшенно хвилювався, і я можу посвідчити, що він промовляв гнівно. Це чесна людина: він ганитиме нас усіх; його красномовство страшне. Якщо Марко є християнський Платон, то Пафнутій—їхній Демостен *. Епікур у своєму садку ніколи не чув чогось подібного.

Тимчасом Філіна та Дрозея пожирали очима Таїс. На її білявому волоссі був вінок з блідих фіялок, і кожна квітка своїми барвами так віддавала колір її зіниць, що квітки здавалися погаслими поглядами, а очі — блискучими квітками. Це був дарунок цієї жінки: на ній все жило, все було душа і гармонія. Її сукня, кольору мальви, була гаптована сріблом, і в довгих згортках її була якась мало не сумна грація, яку не веселили ні обручки, ні намисто, і весь блиск її убрання був їй в оголених руках.

Таїсині подруги мимоволі любувались на її сукню та зачіску, але мовчали про це.

— Яка ти прекрасна,—сказала їй Філіна.—Ти не була краща, коли приїхала до Олександрії. А моя мати, згадуючи, що бачила тебе тоді, казала, що мало серед жінок було гідних з тобою рівнятися.

— А хто такий,—запитала Дрозея,—цей новий коханець, що ти привела до нас? Вигляд у нього дикий і чудний. Коли-б у слонів були пастухи, то напевно подібні-б на нього. Де ти знайшла, Таїс, такого дикого друга? Чи не серед троглодитів *, що живуть під землею серед Гадесового * диму?

Але Філіна сказала, поклавши пальця Дрозеї на уста:

— Мовчи, таємниці кохання треба ховати і знати їх заборонено. Але я, звичайно, краще-б згодилась, щоб мене поцілував кратер димучої Етни, ніж губи цього чоловіка. Але наша люба Таїс прекрасна й чудова, як богиня, і вона повинна, як і богиня, зважати

на всі молитви, а не тільки на молитви приємних людей, як це ми робимо.

— Стережіться обидві!—відповіла Таїс.—Це маг і чарівник. Він вирве у вас серце, коли ви спатимете, натомісць покладе губку, і взавтра, п'ючи воду, ви помрете. захлинувшись!

Вона побачила, що жінки зблідли, повернулася до них спиною і сіла на ліжко поруч Пафнутія. Раптом владний і ласкавий голос Котти пролунав над гомоном окремих балачок:

— Хай кожен посяде своє місце, друзі! Раби, наливайте медового вина!

Потім господар підніс свого келеха:

— Випиймо спочатку за божественного Констанція* та за генія імперії. Батьківщину треба поставити над усе, навіть над богів, бо вона всіх їх у собі має.

Всі гості піднесли до уст повні келехи. Тільки Пафнутій не пив, бо Констанцій гнобив нікейську віру, а християнинова батьківщина не на землі.

Доріон, випивши, пробурмотів:

— Що таке батьківщина? Бистра ріка. Береги її мінливі, і хвилі що-раз нові.

— Я знаю, Доріоне,—відповів префект флоти,— я знаю, що ти малу ціну кладеш громадським чеснотам і вважаєш, що мудрець не повинен втручатися до справ. Я гадаю, навпаки, що чесна людина не має чого бажати більшого за відповідальну посаду в державі. Чудова річ—держава!

Гермодор, великий жрець Серапісу, промовив:

— Доріон запитав оце: «Що таке батьківщина?» Я відповім йому: батьківщину творять олтарі богів та домовини предків. Співгромадянином робить спільність спогадів та надій.

Молодий Аристобул урвав Гермодора:

— Присягаюсь Кастором *, я бачив сьогодні чудову коняку. Вона належить Демофонові. В неї суха голова, невеликий щелеп і товсті лопатки. Вона тримає шию високо й гордовито, як півень.

Але молодий Херей похитав головою:

— Це не така вже гарна коняка, як ти кажеш, Аристобуле. У неї вузьке копито, низькі паці, і вона швидко покалічиться.

Вони сперечалися далі; раптом Дрозея проразливо гукнула:

— Ой! Я ненароком ковтнула риб'ячу кістку, довшу й гострішу за кинджал. На щастя, я вчасно витягла її з горла. Боги мене кохають!

— Ти кажеш, моя Дрозее, що боги тебе кохають?— спитав Нікій.—Отже, вони поділяють недужність людей. Передумова на кохання є почуття внутрішнього убозства в тому, хто його відчуває. В ньому зраджує себе кволість істот, і кохання, що боги почувають до Дрозеї, есть великий доказ про їхню недовершеність.

Ці слова дуже розгнівали Дрозею.

— Нікію, те, що ти кажеш,—нісенітниця і ні до чого воно. А втім, це в твоїй удачі—не розуміти, що кажуть, і відповідати словами, що не мають рації.

Нікій і далі посміхався:

— Кажи, кажи, моя Дрозее! Хоч що ти казатимеш, тобі треба потурати раз-у-раз, як ти розтуляєш ротика. Твої зубки такі чудові!

В цю мить до залі повільним кроком, піднісши голову, увійшов недбало вдягнений, але поважний старий; він глянув на гостей спокійним поглядом. Котта зробив йому знак сісти поруч себе, на власне ліжко.

— Евкріте,—мовив він до нього,—заходь у добрий час! Чи склав ти цього місяця нового філософського

трактата? Це буде, коли я добре лічу, дев'яносто другий, що виходить з-під нільської очеретини, яку ти водиш своєю атичною рукою.

Евкріт відповів, гладючи свою сріблясту бороду:

— Соловейка створено, щоб співати, а мене—щоб славити безсмертних богів.

Доріон.

Привітаймо-ж щиро у Евкріті останнього з стоїків! Він височить серед нас, поважний і сивий, як образ предків. Він самітний серед людської юрби й промовляє слова, яких ніхто не розуміє.

Евкріт.

Ти помиляєшся, Доріоне. Філософія чесноти ще не померла на цім світі. Я маю багатьох учнів в Олександрії, Римі та Константинополі. Багацько серед рабів і цезаревих родичів уміють ще керувати собою, жити вільними та відчувати у відцуранні від річей безмежного раювання. В декому так ніби знову воскресає Епіктет * та Марк Аврелій. * Але хай-би правда тому була, що чеснота назавсіди згасла на землі, то чи важить її загин для мого добробуту, коли не від мене залежить, чи триває вона, чи гине? Тільки божевільні, Доріоне, ставлять своє щастя поза тим, що здолають. Я не бажаю нічого, чого боги не хочуть, і бажаю всього, що вони хотять. Отож я стаю подібен на них і поділяю їхнє непомильне задоволення. Якщо чеснота гине, я погоджуюсь на це, і ця згода сповнює мене радощів, як найвище зусилля мого розуму чи моєї відваги. Моя мудрість у всьому наслідує божественну мудрість, а наслідування коштовніше за зразок; воно коштує більших турбот і більших праць.

Нікій.

Я розумію. Ти покладаєшся на небесне провидіння. Та коли чеснота полягає тільки в зусиллі, Евкріте, та в тій потузі, з якою Зенонові * учні силувались стати подібними на богів, то жаба, надимаючись, щоб стати такою завгрубшки, як бик,—виконує зразок стоїцизму.

Евкріт.

Нікію, ти глузуєш і, як звичайно, блискаєш своїм глумом. Та коли бик, що про нього ти кажеш, є справді бог, як Апіс * або той підземний бик, що великого жерця його я тут бачу, та коли жаба, надхнена мудрістю, його дорівняється, то чи не буде вона справді чеснотніша за бика, і чи зміг-би ти уникнути подиву перед такою сміливою твариною?

Чотири прислужники поставили на стіл вепря, ще вкритого щетиною. Круг нього лежали пороблені з печеного тіста веперята, що ніби хотіли ссати і цим показували, що то самиця.

Зенетоміс звернувся до ченця:

— Друзі, один з наших гостей самохіть приєднався до нас. Славетний Пафнутій, що провадить на самотині чудесне життя—то наш несподіваний гість.

Котта.

Кажи більше, Зенетомісе. Перше місце належить йому, бо він прийшов незапрошений.

Зенетоміс.

А ми теж повинні, любий Луцію, зустріти його з особливою щирістю й добрати того, що може йому бути найприємнішим. Така людина менше чутлива до парування м'яса, ніж до запашности прекрасних думок. Напевно, ми зробимо йому приємне, коли

повернемо розмову на науку, що він визнає, цеб-то науку про розпятого Ісуса. Що-до мене, то я як-найрадніше на це пристаю, бо ця наука цікавить мене числом та різноманітністю алегорій, що їх у собі має. Коли в ній буква має приховану рацію, то вона повна правди; і я вважаю, що християнські книжки рясніють божественним об'явленням. Але я не можу, Пафнутію, надати такої вартости іудейським книжкам. Їх надхнув не божественний дух, як то кажуть, а злий геній. Яве *, що їх створив, був один із тих духів, що населяють підземний світ і спричиняють більшість тих лих, що через них ми страждаємо; але він переважав їх неуцтвом та люттю. І навпаки, змій із золотими крилами, що оповивав дерево знання своїми блакитними кільцями, був створений із любови та світла. Отже, боротьба між цими двома силами,—світлою та темрявною,—була неминуча, і вона вибухнула за перших днів світу. Бог тільки почав відпочивати, Адам та Єва, перший чоловік і перша жінка, жили щасливі й голі в едемських садах, коли Яве задумав, їм на лихо, керувати ними самими та всіма поколіннями, що їх Єва вже носила в своєму чудовому череві. Як він не володів ні циркулем, ні лірою та не знав тежні науки, що наказує, ні мистецтва, що переконує,—то він жахав цих бідних дітей потворними появами, вередливими погрозами та громовими ударами. Адам і Єва, почуваючи над собою його тінь, тислись одне до одного, і їхнє кохання міцнішало від страху. Змій мав жаль до них і постановив їх навчити, щоб вони, посідаючи знання, не підлавалися на брехні. Цей замір потрибував надзвичайної обережности, а кволість першої пари людей робила його майже безнадійним. Проте, добродійний демон його спробував. Без відому Яве, що намагався все бачити, хоч погляд його насправді був не досить прозірний,

він приступив до двох створінь і зачудував їм погляди пишнотами свого панциря та блиском своїх крил. Потім він зацікавив їм розум, утворюючи перед ними своїм тілом точні фігури як от коло, еліпс та спіраль, що їхніх дивних властивостів згодом дізналися греки. Адам краще за Єву міркував над цими фігурами. Та коли змій, заговоривши, почав навчати їх вищих речей, яких не можна було показати, то побачив, що Адам, зліплений із глини, був надто груба натура, щоб зрозуміти це тонке знання, а Єва, навпаки, ніжніша й чутливіша, легко його схоплювала. Тоді він почав розмовляти з нею на самоті, коли не було чоловіка, щоб просвітлити її першу...

Доріон.

Вибач, Зенетомісе, що я спиняю тебе. Я спочатку пізнав у міті, що ти нам викладаєш, один епізод з боротьби Палади-Атени * проти гігантів *. Яве дуже нагадує Тіфона *, а Паладу атеняни малювали поруч змія. Але те, що ти допіру сказав, раптом змусило мене зневіриться що-до розуму й сумлінности змія, що про нього ти мовиш. Коли-б він посідав мудрість, то чи довірив-би він її маленькій жіночій голівці, неспроможній її утримати? Я гадаю певніше, що він був такий неук і брехун, як і Яве, та обрав Єву тому, що її легше було спокусити, бо вбачав у Адамі більше розуму та розважливости.

Зенетоміс.

Знай, Доріоне, що не розумом та розважливістю, а почуттям можна осягнути найвищі та начистіші правди. Отож жінки, хоч вони, звичайно, менше розважливі, зате чутливіші від чоловіків, і їм легше піднестися до спізнання божественних речей. Вони мають пророчий дар, і коли Аполона Кітареда * та

Ісуса з Назарету малюють, мов жінок, у хвилястих одежах,—то це не без рації. Змій-освітник був мудріший, ніж ти гадаєш, Доріоне, коли уподобав над грубого Адама своє світле створіння Єву, що була біліша за молоко і зірки. Вона тямуче слухала його і дозволила підвести себе до дерева знання, що гілля його знімалось до неба і що божественний дух свіжив його, як роса. Це дерево було вкрите листом, що розмовляв усіма мовами майбутніх людей, і голоси його, єднаючись, творили довершену гармонію. Його рясні овочі давали присвяченим спізнання металів, каміння, рослин і фізичних та моральних законів; але овочі були полум'яні, і ті, хто боявся страждання та смерти, не наважалися піднести їх до уст. Отже, тямуче вислухавши змієві лекції, Єва піднеслась над марними страхами й забажала покуштувати плодів, що дають спізнання бога. Та щоб Адам, якого вона кохала, не став нижчий від неї, вона взяла його за руку й підвела до чудесного дерева. Там, зірвавши вогняне яблуко, вона вкусила його та зразу-ж простягла Адамові. На лихо, Яве, що випадково гуляв у саді, помітив їх та побачивши, що вони стають мудрі, страшенно розлютився, а в заздрощах він був найстрашніший. Поєднавши всі свої сили, він зчинив такий гуркіт у підземному світі, що обидві кволі істоти перелякалися. Овоч випав чоловікові з рук, а жінка, кинувшись на шию нещасному, сказала: «Я хочу не знати і страждати з тобою разом». Переможник Яве став тримати Адама з Євою і все їхнє нащадство в остовпінні та жаху. Його вміння, що сходило на втворення незграбних метеорів, запанувало над знанням змія, музики та геометра. Він навчив людей несправедливости, неуцтва та жорстокости і зробив зло паном на землі. Він гнобив Каїна і його синів, бо вони були митці, він знищив філі-

стимлян, бо вони складали орфічні * поеми та байки, як згодом Езоп. * Він був непримиренний ворог знання та краси, і людський рід протягом довгих віків спокутував у крові та сльозах поразку криластого змія. На щастя, між греками з'явились такі вивищені люди, як Пітагор * та Платон, що винайшли, силою генія фігури та ідеї, що ворог Яве марно силувався був навчити їх першу жінку. Зміїв дух був у них; тим-то змія, як казав Доріон, вшанували атеняни. Кінець-кінцем уже недавно у людському вигляді з'явилось три небесні духи,—Ісус галілейський, Базілід * та Валентін *,—і їм дано було зірвати найблискучіші овочі з дерева знання, що коріння його сягають крізь землю і що підносить своє галуззя до верховини небес. Ось що я мав сказати, щоб помститись за християн, яким дуже часто закидають помилки іудеїв.

Доріон.

Коли я гаразд зрозумів тебе, Зенетомісе, три дивні людини,—Ісус, Базілід та Валентін,—викрили таємниці, що їх не помітили Пітагор, Платон, всі грецькі філософи і навіть божественний Епікур, який, проте, звільнив людей від усіх марних жахів. Ти нам зробиш велику послугу, коли розкажеш, яким чином ці троє смертних набули знання, що уникло навіть міркувань мудреців.

Зенетоміс.

Чи треба ще раз казати тобі, Доріоне, що наука та міркування є не більше, як перші щаблі спізнання, і тільки надхнення провадить до вічних правд?

Гермодор.

Справді, Зенетомісе, душа живиться надхненням, як бабка росою. Та скажемо більше: тільки розум

здатен на цілковите осягнення. Бо людина троїста; вона має матеріяльне тіло, душу — тоншу, а теж матеріяльну, та незотлінний розум. Коли розум, покидаючи тіло, що раптом стає мовчуще й пустинне, лине садами своєї душі та зливається з богом,—він зазнає насолоди передчасної смерти, чи, певніше, майбутнього життя, бо вмирати—це жити,—та в цім стані, що причащається до божественної чистоти, він посідає разом і безкрайню радість, і абсолютне знання. Він входить до Єдности, що єсть усе. Він довершений.

Н і к і й.

Це чудово. Але, правду сказати, Гермодоре, я не вбачаю великої різниці між усім та нічим. Мені здається, що бракує слів, щоб відзначити тут відмінність. Безкрайність страшенно подібна на ніщо: обидві вони незбагненні. На мою думку, довершеність коштує задорого: за неї платять усім єством, і щоб її посідати, треба перестати існувати. Цієї неприємности не уникнув навіть бог, коли філософи взялися його довершувати. Далі, коли ми не знаємо, що є небуття, ми так само не відаємо, що то є буття. Ми не знаємо нічого. Кажуть, що люди не зможуть порозумітися. А я гадаю, по-при весь галас наших змагань, що люди не можуть, зрештою, не порозумітися, коли купа противенств, що вони нагромаджують як Пеліон на Осу *, поховає їх усіх разом під собою.

К о т т а.

Я дуже люблю філософію і студіюю її на дозвіллі. Але я її гаразд розумію тільки в Ціцеронових * книжках. Раби, налийте медового вина!

Калікрат.

От дивна річ! Коли мені трапляється бути на тще серце, я марю про часи, коли трагічні поети гуляли на бенкетах добрих тиранів, і слинки течуть мені з рота. Та тільки-но я покуштував запашного вина, що ти нам щедро наливаєш, добрий Луцію, я мрію тільки про громадську борню та героїчні бійки. Я червонію, що живу за безславних часів, я кличу волю і проливаю в уяві свою кров разом з останніми римлянами на Філіпських * полях.

Котта.

Підчас занепаду республіки мої предки сконали разом з Брутом * за волю. Та можна вагатися, чи не називали вони волею римського народу, навсправді, права самим керувати ним. Я не заперечую, що воля для нації це найперше добро. Та що більше я живу, то більше переконуюсь, що тільки міцний уряд у силі забезпечити її громадянам. Я посідав протягом сорока років найвищі посади в державі, і мій довгий досвід навчив мене, що під кволою владою нарід завсіди буває пригнічений. Отож ті, хто силується, як це більшість із риторів робить, ослабити уряд, чинять гидкий злочин. А коли самодержцева сваволя загрожує народові, то нарід-же раз-у-раз може повстати. Перед тим, як величність римського миру оповила світ, народи були щасливі тільки під владою розумних деспотів.

Гермодор.

Що-до мене, Луцію, то я гадаю, що доброї форми уряду зовсім немає і не можна сподіватися, що її пощастить добрати, бо майстерні греки, що збагнули стільки прекрасних форм, шукали були й цієї, та не змогли знайти. Відтепер нам усі надії тут заборо-

нено. З певних прикмет можна бачити, що світ єсть напередодні загину в неуцтві та варварстві. Нам призначено, Луцію, бути свідками страшної агонії цивілізації. З усіх утіх, що дає розум, наука та чеснота, нам лишається тільки одна жорстока радість— бачити своє конання.

Котта.

То певна річ, що народній голод і зухвалість варварів є страшні бичі. Та з доброю флотою, добрим військом та добрими фінансами...

Гермодор.

Нащо пишатись? Занепала імперія становить для варварів легку здобич. Міста, споруджені елінським геніем та римською терплячістю, незабаром зруйнують п'яні дикуни. На землі не буде вже ні мистецтва, ні філософії. Образи богів повалені будуть по храмах і душах. Це буде ніч розуму і смерть світу. Чи можна сподіватися, що сармати * коли-небудь віддадуться розумовим працям, германці кохатимуться на музиці та філософії, а квади * та маркомани * вклоняться безсмертним богам? Ні! Все занепадає і гине. Цей старий Єгипет, що був колискою світу, буде йому й домовиною; бог смерти Серапіс прийме найвище величання від людей, і я буду останнім жерцем останнього бога.

В цю мить чудна постать підняла завісу на дверях, і гості побачили перед себе маленьку горбату людину, з гострим лисим черепом. Вона була одягнена за азіятською модою в блакитну туніку, а ноги до колін були їй обгорнені, як у варварів, червоною тканиною, гаптованою золотими зірками. Пафнутій пізнав у цій постаті Марка Аріянина та, боючись, що вдарить блискавка, підніс руки над головою і зблід від жаху.

Те, чого неспроможні були зробити на цім демонськім бенкеті ні блюзнірства поган, ні страшні помилки філософів, зробила присутність єретика,—вона схитнула йому мужність. Він хотів бігти, але погляд його збігся з Таїсиним, і він відчув зненацька заспокоєння. Він прочитав у душі призначеної і зрозумів, що вона хоч тільки має ще стати святою, а вже піклується про нього. Він схопився за полу її довгої сукні та в думці молився спасителеві Ісусу.

Лесний шепіт зустрів появу особи, що її називали християнським Платоном. Гермодор промовив до Марка перший:

— Найславетніший Марко, ми радіємо, бачучи тебе серед нас, і можна сказати, що ти прийшов доречи. Ми знаємо християнську науку тільки так, як її прилюдно викладають. Але річ певна, що такий філософ, як ти, не може мислити так, як це робить юрба, і нам цікаво спізнати твою думку про найголовніші таємниці релігії, що ти визнаєш. Наш любий Зенетоміс, жадібний, як ти знаєш, на символи, розпитував увесь час славетного Пафнутія про іудейські книжки. Та Пафнутій не дав йому жадної відповіди, і ми не повинні з того дивуватися, бо нашого гостя призначено на мовчання і бог у пустині наклав печать йому на уста. Але ти, Марко, промовляєш на християнських соборах і навіть на радах божественного Константина, ти можеш, якщо схочеш, заспокоїти нашу цікавість і викрити нам філософічні правди, приховані в християнських байках. Чи не перша з цих правд є правда про існування єдиного бога, що я, принаймні, в нього непохитно вірю?

Марко.

Так, шановні брати, я вірю в єдиного бога, ненародженого, єдиного—вічного, єство всіх речей.

Нікій.

Ми знаємо, Марко, що твій бог створив світ. Це була, напевно, велика криза в його існуванні. Він існував був цілу вічність перед тим, як зміг на це наважитись. Але, щоб бути справедливим, я визнаю, що його становище було вельми сутужне. Йому треба було лишатись неділяльним, щоб бути довершеним, а щоб довести собі самому власне існування, він повинен був діяти. Ти запевнюєш мене, що він наважився діяти. Я хочу тобі вірити, хоч це була невибачна необережність із боку довершеного бога. Але-ж скажи нам, Марко, з чого він почав, щоб утворити світ?

Марко.

Той, хто не бувши навіть християнином, посідає, як Гермодор та Зенетоміс, основи знання, той знає, що бог не створив світ просто й безпосередньо. Він народив єдиного сина, а від нього створено всі речі.

Гермодор.

Ти кажеш правду, Марко, і цього сина різно величають під ім'ями Гермеса, Мітра *, Адоніса *, Аполона * та Ісуса.

Марко.

Я не був-би християнин, коли-б давав йому інші ім'я, крім Ісуса, Христа та спасителя. Він правдивий син божий. Та він не вічний, бо мав початок, а що до думки, ніби він був існував перед народженням, то цю нісенітницю треба облишити нікейським віслюкам та упертому ослові, що надто довго керував Олександрійською церквою під проклятим ім'ям Атанасія.

Від цих слів Пафнутій сполотнів, чоло йому змокріло від смертельного поту, і він перехрестився, лишившись у своєму величному мовчанні.

Марко провадив:

— Видима річ, що недоладній нікейський символ важить на величність єдиного бога, бо змушує його поділяти свої неподільні атрибути з власним породженням, посередником, що створив усі речі. Покинь, Нікію, глузувати із справжнього бога християн, знай, що він більше за степові лілеї не працює і не пряде. Робітник не він, а його єдиний син Ісус, що, створивши світ, прийшов потім виправити свою працю, бо творіння не могло бути довершене, і зло там неминуче примішалось до добра.

Нікій.

Що таке добро і що таке зло?

Всі змовкли на мить, а Гермодор простягнув руку та показав на столі маленького осла, що ніс два кошики, один повен білих олив, а другий—чорних.

— Дивіться на ці оливи,—мовив він,—нашим очам приємний контраст їхнього кольору, і ми задоволені, що ці оливи світлі, а ті—темні. Та коли-б їм надати думки й знання, білі сказали-б: добре, коли олива біла, зле, коли вона чорна, і нарід чорних олив зненавидів-би нарід білих олив. Ми робимо з цього кращі висновки, бо ми такі вищі від олив, як боги від нас. Для людини, що бачить тільки частку річей, зло єсть зло, а для бога, що розуміє все, зло єсть добро. Річ видима, що потворство гидке, а не прекрасне, та коли-б усе було прекрасне, цілість прекрасна не була-б. Отже добре, що єсть зло, як це довів другий Платон *, більший за першого.

Евкріт.

Будемо висловлюватись чеснотливіш: зло єсть зло не для світа, що непорушної гармонії його воно не

в силі зламати, а для злої людини, що його чинить, а могла-б не чинити.

Котта.

Присягаюсь Юпітером! Це добре міркування!

Евкріт.

Світ—це трагедія виборного поета. Бог, що складав її, призначив кожному з нас грати тут ролю. Коли він хотів, щоб ти був жебрак, принц чи кульгавий,— вдавай як-найкраще того, що тобі призначено.

Нікій.

Отже, буде гаразд, коли кульгавий з трагедії шкандибатиме, як Гефест *, коли шалений скаженітиме, як Аякс *, коли розпусна жінка відновлятиме Федрині злочинства, коли зрадник зраджуватиме, шахрай брехатиме, розбійник убиватиме, а коли п'єса буде скінчена, всі артисти—королі, праведники, кровожерні тирани, побожні діви, розпусні жінки, великодушні громадяни та підлі вбивці,— дістануть від поета рівну частку нагороди.

Евкріт.

Ти нівечиш мою думку, Нікію, і повертаєш чудову молоду дівчину на гидку горгону *. Шкода мені, що тобі невідома природа богів, справедливости та вічних законів.

Зенетоміс.

Що-до мене, друзі мої, то я вірю в реальність добра і зла. Але я переконаний, що немає жадного людського вчинку, хоч-би й Юдин поцілунок, який не мав-би в собі зарідку спокути. Зло допомагає остаточному спасінню людей, воно походить від добра та поділяє

всі заслуги, з добром поєднані. Це чудово висловили християни в міті про рудоволосу людину, що зрадила свого господаря, давши йому поцілунок миру, і цим вчинком зміцнила спасіння людей. Тому, на мій погляд, зовсім несправедлива й недоцільна та ненависть, що нею дехто з учнів Павла-обивача гнобить найнещаснішого з Ісусових апостолів, і не гадаючи навіть, що Іскаріотів поцілунок, оповіщений від самого Ісуса, був неминучий з його власної науки для спокути людей, і коли-б Юда не дістав був гамана з тридцятьма срібняками, то божественна мудрість була-б спростована, провидіння обдурене, його наміри зіпсовані і світ лишився-б у злі, неуцтві та смерті.

Марко.

Божественна мудрість передбачала, що Юда, вільний дати чи не дати зрадливого цілунка, дасть його проте. Отже, вона вжила Іскаріотів злочин, як чільний камінь у чудесній споруді спокути.

Зенетоміс.

Я казав допіру, Марко, так, мов-би я вірив, що людей спокутав розпятий Ісус, бо я знаю, що так вірять християни, і я прибрав їхньої думки, щоб краще висвітлити помилки тих, хто вірить у вічне прокляття Юди. Але насправді, Ісус в моїх очах тільки попередник Базіліда та Валентина. А про таємницю спокути я вам розповім, любі друзі, коли це хоч трохи вас цікавить, як її справді виконано на землі.

Гості зробили знак згоди. До залі ввійшло, мов атенські отроковиці з священними козубами Церери *, двадцятеро юних дівчат, несучи на головах кошики з гранатами та яблуками, мірно ступаючи легким кро-

ком під звуки невидимої флейти. Вони поставили кошики на стіл, флейта вщухла, і Зенетоміс провадив:

— Коли божа думка, Евноя, створила світ, вона доручила янголам керувати землею. Та янголи не зберегли чистоти, яка личить господарям. Побачивши, що людські дівчата вродливі, вони спіймали їх увечері коло водозборів і з'єдналися з ними. З цих шлюбів пішло люте плем'я, що вкрило землю несправедливістю та жорстокістю, і на порох по шляхах полилась безневинна кров. Коли Евноя помітила це, її огорнув безмежний сум.

«Ось що я наробила, — зідхала вона, схиляючись до світу, — з моєї помилки лихе життя запанувало серед моїх дітей. Їхнє страждання—то мій злочин, і я спокутую його. Сам бог, що мислить тільки мною, не в силі повернути їм колишню чистоту. Що зроблено, те зроблено, і творіння навік зіпсовано. Так хоч я не покину своїх створінь. Коли я не можу зробити їх такими щасливими, як сама, то сама можу зробитися такою нещасною, як вони. Як я схибила, давши їм тіло, що їх принижує, то приберу сама такого, як їхнє, тіла й буду жити серед них».

Сказавши так, Евноя зійшла на землю і втілилась у череві однієї аргів'янки*. Вона народилась маленька й квола, і її назвали Геленою. Підлягаючи діянню життя, вона виросла незабаром хупавою та вродливою і стала найбажанішою з жінок, як того й хотіла, щоб зазнати своїм смертним тілом як-найбільше гидот. Вона була беззахисною здобичою жорстокої пожадливости й віддавалась на ґвалтування й перелюбство, щоб спокутати всі перелюбства, ґвалтування і всі неправди, спричиняючись своєю красою до сплюндрування народів, щоб бог міг простити всі злочини всесвіту. І ніколи божественну думку, ніко-

ли Евною так не славлено, як тими днями, коли вона жінкою віддавалася, як повія, героям та пастухам. Поети догадувались про її божественне походження, бо малювали її напрочуд спокійну, величну й фатальну, бо, звертаючись до неї, казали: «Душе прозора, як спокій моря!»

Отож жаль затяг Евною у зло та страждання. Вона померла, і аргів'яни показують її домовину, бо вона повинна була зазнати смерти після сласности та закуштувати від усіх гірких плодів, що була їх посіяла. Та визволившись із зотлілого Геленииого тіла, вона прибрала образа иншої жінки і знову віддалась на зневагу. Так, переходячи з тіла до тіла, пробуваючи серед нас гіркі роки, вона бере на себе гріхи світу. Її жертва не буде марна. Поєднавшись із нами плотськими звязками, кохаючи й плачучи з нами разом, вона здобуде собі й нам спокути та піднесе нас, на своєму білому лоні, до миру знову здобутого неба.

Гермодор.

Цей міт не зовсім невідомий мені. Пригадую, як розповідали, що в одній із своїх метаморфоз ця божественна Гелена жила біля чарівника Сімона * за імператора Тіберія*. Але я весь час гадав, що її занепад був невільний і що янголи в своїм падінні потягли й її.

Зенетоміс.

Справді, Гермодоре, люди, кепсько присвячені до таємниць, гадають, що сумна Евноя занепала мимо власної згоди. Та якби було так, то Евноя не була-б перелюбкою-спокутницею, проскурою, вкритою нашим брудом, хлібом, напоєним вином нашої ганьби, щасливим дарунком, хвальною жертвою, всепаленням, якого дим повстає до бога. Коли-б гріхи її не були доброхітні, це не була-б чеснота.

Калікрат.

А чи не відомо, Зенетомісе, в якій країні, під яким ім'ям і в якому чарівному образі живе тепер ця вічно відроджувана Гелена?

Зенетоміс.

Треба бути дуже мудрим, щоб викрити таку таємницю. А мудрости, Калікрате, не дано поетам, що живуть у грубому світі форм та втішаються, як діти, звуками та нікчемними образами.

Калікрат.

Бійся образити богів, нечестивий Зенетомісе! Поети їм любі. Перші закони у віршах проказали самі безсмертні, і віщування богів це поеми. Гімни приємні для небесних вух. Хто не знає, що поети є провісники і ніщо від них не заховано? Я сам поет, уквітчаний лаврами Аполона, і я викрию вам останнє втілення Евної. Вічна Гелена коло вас; вона нас бачить, а ми—її. Дивіться на жінку, що злягла ліктями на подушки свого ліжка, таку прекрасну й задумливу, якої очі повні сліз, а губи—поцілунків. Це вона! Чудова, як у дні Пріяма та квітучої Азії, Евноя зветься тепер Таїс.

Філіна.

Що ти кажеш, Калікрате? Наша люба Таїс знала Паріса, Менелая та ахейців, що бились коло Іліона! Чи велика-ж була, Таїс, троянська коняка?

Арістобул.

— Хто там згадує про коняку?

— Я надудлився, як тракієць *,—гукнув Херей. І покотився під стіл.

Старий Котта спав. і його лиса голова поволі хиталася на широких плечах.

Вже якийсь час Доріон так ніби дуже хвилювався у своїй філософській кереї. Він підійшов до Таїс і схилився над її ліжком:

— Таїс, я кохаю тебе, дарма що кохання до жінки мене не гідне.

Таїс.

Чом-же ти не кохав мене раніше?

Доріон.

Бо я був на тще-серце.

Таїс.

А я, мій бідний друже, пила тільки воду, тому я теж не кохаю тебе.

Доріон не хотів більше нічого слухати і майнув до Дрозеї, що кликала його поглядом, щоб перемани-ти від подруги. Зенетоміс сів на покинуте місце і поцілував Таїс в уста.

Таїс.

Я думала, що ти чеснотливіший.

Зенетоміс.

Я довершений, а довершеність не підлягає жадним законам.

Таїс.

А чи не боїшся ти забруднити свою душу в жіночих обіймах?

Зенетоміс.

Тіло може піддаватись бажанню без того, щоб це обходило душу.

Іди геть! Я хочу, щоб мене кохали і тілом і душею. Всі філософи—цапи!

Лямпи гаснули одна по одній. Бліде світло, що проходило крізь щілини між завісами, миготіло на синявих обличчях та в напухлих очах гостей. Арістобул упав, стиснувши кулаки, біля Херея й посилав крізь сон під три-чорти своїх стайничих. Зенетоміс стискував у обіймах розпатлану Філіну. Доріон лив Дрозеї на голу шию краплі вина, що котились рубінами з білих грудей, схвильованих сміхом, а філософ ловив їх губами, пив на слизькій шкірі.

Евкріт підвівся, поклав руку Нікієві на плече й повів його у глиб залі.

— Друже,—сказав він йому,—якщо ти ще мислиш, то про що саме?

— Я мислю про те, що жіноче кохання—це Адонісові сади.

— Що ти цим хочеш сказати?

— Хіба ти не знаєш, Евкріте, що жінки щороку влаштовують маленькі садки на своїх терасах? Вони садовлять гілля у глиняні вази на честь Венериного коханця. Те гілля зеленіє трохи, а потім в'яне.

— Так що-ж, Нікію? Це-ж божевілля—прихилятися до минущого.

— Коли краса тільки тінь, то бажання—тільки блискавка. Яке-ж божевілля в бажанні краси? Чи не розумніше, навпаки, щоб те, що минає, єдналося з тим, що не триває, і щоб блискавка нищила зникливу тінь?

— Нікію, ти здаєшся мені дитиною, що гуляє в кості. Вір мені: будь вільний. Тільки так можна стати людиною.

— Як то можна бути вільним, Евкріте, коли маєш тіло?

— Ти це побачиш зараз,мій сину. Зараз ти скажеш: Евкріт був вільний.

Старий казав, прихилившись спиною до порфірової колони, і чоло йому освітлювали перші проміння світанку. Гермодор та Марко підійшли до них, стали проти Евкріта поруч Нікія, і всі четверо, байдужі до реготу й гукання питців, розмовляли про божественні речі. Евкріт висловлювався так мудро, що Марко сказав йому:

— Ти годен спізнати справжнього бога.

Евкріт відповів:

— Справжній бог у серці мудреця.

Потім вони говорили про смерть.

— Я хочу,—сказав Евкріт,—щоб вона застала мене в праці самовиправлення й уважного до всіх моїх обов'язків. Перед нею я піднесу до неба свої чисті руки й скажу богам: «Я не забруднив ваші образи, боги, що ви поставили по храмах моєї душі; я уквітчав їх своїми думками як гірляндами, стрічками та вінками. Я жив у згоді з вашим провидінням. Я досить жив!»

Казавши так, він підносив руки до неба і обличчя йому сяяло світлом.

Він хвилину стояв замисливши, а потім промовив з глибокою радістю:

— Відпади від життя, Евкріте, як падає стигла олива, дякуючи дереву, що носило її та благословляючи землю, свою годівницю!

За цими словами він видобув із бганок своєї одежі кинджала й устромив його собі в груди.

Коли ті, хто слухав Евкріта, разом схопили йому руку, залізне лезо вже дісталося мудрецевого серця. Евкріт дістав спочинок. Гермодор та Нікій поклали

бліде й скривавлене тіло на одне з бенкетних ліжок під гострі вигуки жінок, бурчання розбурканих гостей та придушені сласні зідхання в тіні килимів. Старий Котта, прокинувшись зі свого чутливого, козацького сну, уже стояв коло мерця, оглядав йому рану й гукав:

— Покличте мого лікаря Арістея!

Нікій похитав головою:

— Евкріта вже немає,—казав він,—він так бажав померти, як инші бажають кохати. Він, як і всі ми, корився несказанному бажанню. А тепер він подібен на богів, що не бажають нічого.

Котта вдарив себе по чолі:

— Вмерти! Бажати смерти, коли ще можна служити державі—яке безглуздя!

Тим часом Пафнутій і Таїс мовчки й нерухомо сиділи поруч, відчуваючи в душі безмежну огиду, жах і надію.

Раптом чернець схопив артистку за руку й потяг її геть, ступаючи по розлитому вину та крові, через п'яних, що валялись поруч сполованих істот.

Рожевий ранок сходив над містом. Струнки колонади тяглися обабіч пустинного шляху, а в далечіні над ними височіла блискуча баня Олександрової домовини. Скрізь на тахлях бурківки валялись облетілі вінки та погаслі смолоскипи. В повітрі почувались свіжі подихи моря. Пафнутій з огидою зірвав з себе розкішну одежу й стоптав під ноги її шмаття.

— Ти чула їх, моя Таїс!—крикнув він.—Вони виригали божевілля й гидоти. Вони віддали божественного творця всіх речей на поталу демонам пекла, вони зухвало заперечували добро і зло, блюзнили Ісуса та величали Юду. І найганебніший з них, шакал темряви, смердючий звір, аріянин, повний

зіпсуття й смерти,—роззявив свою пащеку, як домовину. Моя Таїс, ти їх бачила, цих огидних слимаків, що плазували до тебе й бруднили тебе своїм липучим потом; ти їх бачила, це бидло, що спало під ногами рабів; ти їх бачила, цих тварюк, що злягались на килимі, загидженому власною блювотою; ти бачила його, шаленого діда, що пролив свою кров, паскуднішу за вино, розлите на бенкеті, та кинувся просто з оргії назустріч несподіваному Христу. Слава богу! Ти бачила помилки й спізнала гидоту їх! Таїс, Таїс, Таїс, пригадай безглуздя цих філософів та скажи, що ти хочеш божеволіти з ними! Пригадай погляди, рухи та регіт їхніх гідних подруг, тих двох хітливих і злібних мавп, та скажи, що ти хочеш бути на них подібна!

Таїс зідхнула; її серце було збурене проти гидот цієї ночи, вона відчувала байдужість та брутальність чоловіків, злобу жінок і тягарі років.

— Я смертельно притомлена, мій отче! Де знайти спочинку? Я почуваю, що чоло мені палає, голова порожня, а руки такі знесилені, що мені не стало-б снаги схопити щастя, хоч до нього треба було-б простягти тільки руку...

Пафнутій ласкаво дивився на неї:

— Бадьорись, сестро моя: година спочинку надходить тобі, біла та чиста, як пара, що знимається перед нами з-над садів та води.

Вони підходили до Таїсиного будинку і бачили вже по-над мурами, як на верховіттях платанів та шпиґинарових дерев, що оточували грот німф, тремтіла роса в подихах ранку. Перед ними був пустинний громадський майдан, оточений обітними пам'ятниками та статуями, що мав по краях мармурові лави, улаштовані амфітеатром і підтримувані химерами *.

Таїс упала на одну з них. Потім вона звела на ченця свої тужні очі й запитала:

— Що треба робити?

— Треба,—відповів чернець,—іти за тим, хто шукає тебе. Він відокремлює тебе від світу, мов виноградар, що зриває ґроно, яке згнило-б на дереві, та несе його до винотоки, щоб повернути на запашне вино. Слухай: за дванадцять годин ходи від Олександрії на захід, неподалік моря, стоїть жіночий манастир, що статут його є зразок мудрости і варт бути перекладеним на ліричні вірші та співаним під звуки арф і тамбуринів. Справді можна сказати, що жінки, що йому підлягають, торкаються вже неба чолом, хоч ногами ще ступають по землі. Вони провадять на цім світі янгольське життя. Вони хотять бути бідні, щоб Ісус їх любив, скромні, щоб Ісус дивився на них, чеснотливі, щоб Ісус побрався з ними. Він одвідує їх що-дня в одежі садівника, босоніж, простягаючи їм свої чудові руки, такий, як з'являвся був Марії на шляху від домовини. Я сьогодні-ж поведу тебе сам до цього манастиря, моя Таїс, і незабаром, приєднавшись до тих святих дівчат, ти візьмеш участь у їхній небесній розмові. Вони чекають тебе, як сестру. На порозі манастиря, їхня мати, побожна Альбіна, дасть тобі поцілунок миру і скаже: «Вітаю тебе, дитино моя!»

Перелюбка захоплено гукнула:

— Альбіна! Цезарева донька! Імператора Кара * маленька небога!

— Вона сама! Альбіна, народжена в пурпурі, наділа сіряка, донька володарів цього світу піднеслась до стану Христової служниці. Вона буде тобі за матір.

Таїс підвелася й сказала:

— Веди-ж мене до Альбініної господи.

Пафнутій кінчав свою перемогу:

— Певно, я поведу тебе туди, і там я замкну тебе до келії, де ти оплакуватимеш свої гріхи, бо не личить тобі бути між Альбініними доньками, доки ти не змиєш із себе болота. Я запечатаю твої двері, і ти, щаслива полонянка, чекатимеш у сльозах, поки сам Ісус, на знак прощення, зломить печать, що я накладу Будь певна, він прийде, Таїс, і яке тремтіння схвилює всю твою душу, коли ти відчуєш сяйливі пучки, що ляжуть тобі на очі, щоб витерти сльози!

Таїс сказала ще раз:

— Веди мене, мій отче, до Альбініної господи.

Радість затопила Пафнутієві серце, і він, оглянувшись навкруги, майже без страху закуштував утіхи від споглядання створених річей; його очі приємно купалися в божому світлі, а невідомі подихи пестили йому чоло. Раптом, пізнавши в одному з кутків громадського майдану маленьку дверину, що вела до Таїсиного будинку, та гадаючи, що чудові дерева, що на верховіття їх він любувався, отінюють перелюбчині сади, він в уяві побачив нечистоти, що забруднили там повітря, таке легке та чисте сьогодні, і душа йому так спустошилась, що гірка сльозина бризнула з його очей.

— Таїс,—сказав він,—ми побіжимо, не обертаючись. Та ми не лишимо позад себе приладів, що були свідками та співучасниками твоїх минулих злочинів,— ті густі завіси, ліжка, килими, урни з пахощами та лямпи, що кричать про твоє безчестя. Чи ти хочеш, щоб демони, що володіють цими злочинними меблями, оживили їх та гнали за тобою до пустині? Бо тому правда, що бачили, як ганебні столи та безчесні ліжка, ставши диявольським знаряддям, рухались, розмовляли, стукотіли по підлозі та перетинали повітря. Хай згине все, що бачило твій сором! Квапся,

Таїс, та поки місто ще спить, скажи своїм рабам розпалити серед майдану огнище, де ми спалимо всі огидні пишноти, що є в твоєму мешканні.

— Роби, що знаєш, мій отче,—сказала вона.—Мені теж відомо, що в мертвих річах часом оселяються духи. Вночі деякі меблі розмовляють, чи вибиваючи удари з мірними перемежками, чи кидаючи легеньке світло, мов гасла. Та це ще дарма. Чи не помітив ти, мій отче, коли заходив до проту німф, праворуч статую голої жінки, що зібралась купатися? Одного разу я на власні очі бачила, як та статуя повернула голову, мов жива, та зразу-ж знову прибрала своєї звичайної постави. Побачивши це, я захолонула з жаху. Нікій, якому я розповіла про це диво, глузував з мене; проте, в тій статуї єсть якесь чарівництво, бо вона навіяла одному далматові скажене бажання, хоч він був байдужий навіть до моєї краси. То певно, що я жила серед зачарованих речей і наражалась на великі небезпеки, бо-ж бачили людей, задушених обіймами мідної статуї. Проте, шкода знищити коштівні речі, зроблені з виключним мистецтвом, і коли спалити мої килими та завіси, це буде велика втрата. Серед них єсть речі, що їхня краса справді дивна; вони коштували дуже дорого тим, хто їх мені подарував. Мені належать ще келехи, статуї та картини, яким ціна велика. Мені здається, не треба їх нищити. Але ти розумієш, що треба, і роби, як знаєш, мій отче.

Кажучи це, вона йшла за ченцем до маленьких дверей, де повішено було стільки гірлянд і вінків, та, відчинивши їх, сказала дверникові покликати всіх своїх рабів. Перші з'явились четверо індійців-кухарів. Всі четверо були жовтошкірі й одноокі. Для Таїс було великою працею і забавкою добрати чотирьох рабів однієї раси й однаково скалічених.

Слугуючи при столі, вони збуджували цікавість гостей, і Таїс змушувала їх розповідати свої історії. Вони мовчки чекали. З ними були і їхні помішники. Потім прийшли стайничі, носильники ношів, вістуни з бронзовими литками, двоє патлатих, як Пріяпи, садівників, шестеро диких на вигляд негрів та троє рабів-греків,—один граматик, другий поет, третій співець. Всі вони вишикувались на громадському майдані; далі прибігли цікаві й стурбовані негритянки, ворочаючи великими круглими очима, з розтягнутими аж до перстнів у вухах ротами. Наприкінці з'явилось шестеро похмурих, але прекрасних білих рабинь, поправляючи свої покривала й мляво пересуваючи ноги, спутані тоненькими золотими ланцюжками. Коли всі зібралися, Таїс сказала їм, показуючи на Пафнутія:

— Робіть те, що скаже вам ця людина, бо на ньому дух божий, і коли ви не коритиметесь йому, то впадете мертві.

Вона справді вірила,—бо чула, як розповідали,— що святі з пустині мають силу завдавати нечестивців, яких били патерицями, під землю, що розсідалася під ними й вибухала димом.

Пафнутій відіслав жінок і з ними рабів-греків, що були на жінок подібні, та промовив до решти:

— Винесіть палива серед майдану, розпаліть велике огнище й кидайте туди усе вряд, що єсть у будинку та в гроті.

Вони здивовано й нерухомо стояли, запитуючи очима свою господиню. Але вона мовчала, і раби почали тиснутись одне до одного, бо були непевні, чи не жарт це.

— Слухайтесь!—сказав чернець.

Серед них були й християни. Розуміючи цей наказ, вони пішли до будинку по дрова й смолоскипи. Інші ж

подалися за ними без невдоволення, бо були бідні, отже ненавиділи багатство й мали інстинктивний нахил до руйнування. Коли вони вже. спорудили огнище, Пафнутій сказав Таїс:

— Я гадав одну мить покликати скарбника з будь-якої олександрійської церкви (коли тут лишилась хоч одна, яку можна назвати церквою, яку не споганили ще аріянські звірі) та передати йому твоє добро, жінко, щоб він поділив його між удовами, і повернути отак набуте в злочині на скарбницю справедливости. Але ця думка йшла не від бога, і я відкинув її, бо певен, що ми тяжко образили-б улюбленців Христових, коли-б запропонували їм здобич розпусти. Таїс, усе, до чого ти торкалася, треба знищити до-щенту вогнем. Завдяки небу, туніки та тканини, що бачили численніші за морські хвилі поцілунки, відчуватимуть тільки уста та язики полум'я. Мерщій, раби! Ще палива! Ще вогню та смолоскипів! А ти, жінко, іди до своєї хати, скинь свої безчесні убори та випроси в останньої з своїх рабинь, як велику ласку, туніку, що вона одягає, коли миє підлогу.

Таїс скорилася.

Тимчасом індійці, схилившись навколішки, роздмухували головешки, а негри кидали на огнище скрині з слонової кости, перламуту та кедру, звідки сипались вінки, гірлянди й намисто. Дим клубочився темним стовбом, як від щасливих всепалень давніх часів. Потім вогонь, що досі тільки жеврів, вибухнув раптом, заревів як дивовижний звір і почав трощити свою коштівну їжу. Тоді слуги сміливіше взялися до праці; вони весело тягли розкішні килими, тканини, гаптовані сріблом, та квітчасті завіси. Вони гнулися під вагою столів, фотелів, грубих подушок та ліжок з золотими цвяхами. Прибігло троє дужих етіопів,

несучи в обіймах барвисті статуї німф, що з них одна люблена була, як смертні; ці етіопи були мов великі мавпи, що викрадають жінок. Щось зідхнуло, коли чудові голі форми розбились об тахлі, випавши з рук цих потвар.

На цю мить з'явилась Таїс, розпустивши волосся, що спадало рясними хвилями, босоніж, у незграбній, грубій туніці, що, тільки торкнувшись до її тіла, сповнилась божественної сласности. Позад неї чвалав садівник і ніс Ероса * з слонової кости, що заплутався в його хвилястій бороді.

Таїс зробила йому знака спинитися; сама приступила до Пафнутія й показала йому на маленького бога:

— Отче мій,—запитала вона,—чи треба і його кинути у полум'я? Він чудової античної роботи і коштує золота сто разів більше, ніж сам важить. Його загибель буде непоправна, бо ніколи вже не буде на світі митця, здатного створити такого чудового Ероса. Зверни-ж увагу, мій отче, що ця маленька дитина є кохання, і не треба бути з ним жорстоким. Вір мені: кохання є чеснота, і коли я грішила, то не через нього, мій отче, а проти нього. Ніколи я не шкодувала за тим, що зробила з його волі, і оплакую тільки те, що зроблено противно його забороні. Воно не дозволяє жінкам віддаватися тим, хто приходить не в ім'я його. Тому Ероса треба вшанувати. Подивись, Пафнутію, який вродливий цей маленький Ерос! Як він граційно ховається в садівниковій бороді! Якось Нікій, що кохав мене тоді, приніс його і сказав: «Він говоритиме тобі про мене». Та жартівник говорив мені про юнака, що я знала була в Антіохії, і мовчав про Нікія. Досить уже скарбу загинуло на огнищі, мій отче! Помилуй цього Ероса й постав його в якому

манастирі. Ті, хто побачить його, прихилять своє серце до бога, бо кохання з природи своєї підносить до небесних думок.

Садівник, гадаючи, що маленького Ероса вже врятовано, посміхався до нього, як до дитини, та Пафнутій вирвав бога йому з рук і шпурнув у полум'я, гукнувши:

— Годі, що Нікій до нього торкався, щоб він ширив отруту!

Потім, хапаючи сам в оберемок блискучі сукні, пурпурові кереї, золоті черевики, гребінці, щітки, свічада, лямпи, теорби та ліри,—він шпурляв їх на огнище, пишніше за Сарданапалове *, а раби, сп'янівши з радощів нищення, скакали навкруги, виючи під дощем попелу та іскор.

Сусіди, розбуркані галасом, один по одному відчиняли вікна й роздивлялись, протираючи очі, звідки валує стільки диму. Потім вони, аби-як одягшись, виходили на майдан і підходили до вогнища.

«Що воно за знак?»—думали вони.

Серед них були купці, що Таїс у них звичайно купувала пахощі та матерію, і вони стурбовано витягали свої жовті, сухі голови, силкуючись хоч будь-що зрозуміти. Молоді гультяї у хвилястих туніках, з вінками на голові, що, повертаючись з вечері, проходили поуз з рабами попереду, спинилися й почали голосно кричати. Юрба цікавих, більшаючи раз-у-раз, незабаром дізналась, що Таїс під впливом антінойського абата палить своє багатство, а потім збирається до манастиря.

Купці міркували:

— Таїс покидає місто; ми їй уже нічого не продаватимем; про це навіть подумати страшно. Чим ми станемо без неї? Цей чернець відібрав їй тяму. Він нас руйнує. Чом йому дозволено це робити? Навіщо

тоді закони? Чи-ж в Олександрії немає вже магістратів? Ця Таїс і думки не кладе про наших жінок та про наших бідних дітей. Її поведінка—прилюдний скандал. Треба її силоміць затримати в місті.

Юнаки й собі клали на думці:

— Коли Таїс відмовляється від вистав і кохання— кінець нашим найкращим утіхам. Вона була насолодною славою і солодкою честю театру. Вона давала радість навіть тим, хто не володів нею. Коли кохали жінку, то в цій жінці кохали Таїс; вона була присутня у всіх поцілунках, бо вона є сласність над сласністю, і сама думка, що Таїс дихає з нами разом, збуджувала нас на втіхи.

Так гадало юнацтво, і один з них, на ім'я Керон, що Таїс йому була належала, гукав про грабіж та блюзнив Христа. По всіх гуртках Таїсина поведінка була суворо засуджена:

— Це ганебна втеча!

— Полохлива зрада!

— Вона відбирає нам хліб!

— Вона краде посаг наших дочок!

— Вона повинна хоч заплатити за вінки, що я їй продав.

— А шістдесят сукень, що вона замовила мені?

— Вона всім винна.

— Хто після неї гратиме Іфігенію *, Електру * та Поліксену?

— Жити буде нудно, коли замкнуться її двері.

— Вона була сяйливою зіркою, ніжним місяцем олександрійського неба.

Найвідоміші міські жебраки, сліпці, каліки та паралітики зібралися на майдані й стогнали, тримаючись позад багатіїв:

— Як нам жити, коли Таїс звідци піде й не годуватиме нас? Крихтами з її столу що-дня

живилось двісті бідаків, а її коханці, коли йшли від неї задовольнені, то кидали нам жмені срібняків.

Злодії, що розвіялися серед юрби, оглушливо кричали й штовхали своїх сусід, щоб збільшити розгардіяш та, користуючись з нього, потягти якусь коштівність.

Тільки старий Тадей, що продавав мілетську вовну та тарентський льон, і Таїс була винна йому багато грошей, був спокійний і мовчав серед галасу. Нашорошивши вуха та скоса поглядаючи, він гладив свою цапину бороду і, здавалось, замислився. Потім він підійшов до молодого Керона, сіпнув його за рукав і тихо промовив:

— Таїсин коханче, прекрасний господарю, покажи себе і не дозволь, щоб якийсь чернець її в тебе відняв.

— Присягаюсь Полуксом * і його сестрою, він цього не зробить!—гукнув Керон.—Я поговорю зараз із Таїс і, не хвалючись, гадаю, що вона послухає мене краще, ніж цього лапіта *, замазуреного сажею. Дорогу! Дорогу, мерзотники!

І, штовхаючи кулаками чоловіків, перекидаючи старих жінок, придушуючи ногами дітей, він дістався Таїс і відтяг її на бік.

— Красуне,—мовив він,—подивись на мене, пригадай та скажи, чи справді ти відмовляєшся від кохання?

Але Пафнутій кинувся посеред них.

— Нечестивче!—гукнув він.—Бійся померти, коли до неї торкнешся: вона священна, вона належить богові.

— Іди геть, кенокефале!—відповів розлючений юнак.—Дай мені поговорити з моєю подругою, а то я потягну за бороду твій соромицький кістяк у вогонь і засмажу його там, як ковбасу.

Він простяг руку до Таїс, але чернець несподівано штовхнув його, і він, захитавшись, покотився до огнища на розкидані головешки.

Тимчасом старий Тадей никав серед натовпу, шарпаючи за вуха рабів, цілуючи руки господарям, та кожного підбурював проти Пафнутія, і вже зібрався невеличкий гурток, що рішуче посунув на злодія-ченця. Керон підвівся з попеченим обличчям, обпаленим волоссям, задихуючись від люти та диму. Він блюзнив богів і кинувся серед нападників, що позад них плазували жебраки, махаючи своїми милицями. Незабаром Пафнутія замкнуло коло витягнутих кулаків, піднесених ціпків і вигуків про смерть.

— Крукам ченця, крукам!

— Ні, киньте його в огонь. Засмажте його живцем!

Схопивши свою прекрасну здобич, Пафнутій притис її до серця.

— Нечестивці,—гукав він гримучим голосом,— не важтесь вихопити горлицю у орла господня. Краще йдіть за прикладом цієї жінки та поверніть свій бруд на золото, як вона це зробила. Відмовтесь за її прикладом від хибного добра, яке володіє вами, хоч вам здається, що ви ним володієте. Кваптесь: дні близькі, і божественному терпінню приходить кінець. Покайтесь, визнайте свою ганьбу, плачте й благайте. Ідіть за Таїс. Зненавидіть свої злочини, вони-ж бо такі великі, як і її. Хто з вас, бідний чи багатий, купець, салдат, раб, чи славетний громадянин насмілиться сказати перед богом, що він кращий за повію? Всі ви—живий бруд, і тільки завдяки диву небесної доброти ви ще не обернулися в струмки болота.

Коли він промовляв, полум'я порскало йому з очей; здавалось, жарини вихоплювались йому з рота, і хто оточував його, слухав його мимоволі.

Та старий Тадей не гаяв часу. Він збирав каміння та вустричні черепашки, ховаючи їх під полою туніки, і, не насмілюючись кидати сам, трутив їх до рук жебракам. Незабаром каміння полетіло, і одна влучно кинута черепашина розтяла Пафнутієві чоло. Кров, що потекла темним обличчям мученика, капала, як вода нового хрещення, на голову спокутниці, і Таїс, що ніжне тіло її ченцеві обійми притисли до мулької волосяниці, почувала, як котиться по ній тремтіння огиди й жаху.

На цей час витворно-вдягнена людина з селеровим вінком на чолі крикнула, протиснувшись у середину оскаженілої юрби:

— Стривайте! Стривайте! Цей чернець—мій брат!

То був Нікій, що допіру стулив очі філософові Евкріту та проходив майданом, простуючи до свого дому; тут він побачив, не дуже здивувавшись (бо він ні на що не дивувався) димуче огнище, Таїс, одягнену в сірячину, й Пафнутія, побиваного камінням.

Він провадив:

— Стривайте, кажу-ж вам, помилуйте мого старого співучня, вшануйте дорогу Пафнутієву голову.

Та він, звикши до тонких розмов мудреців, не мав тієї владної енергії, що скоряє розум юрби. Його зовсім не слухано. Гряд каміння та черепашин падав на ченця, а він, заступивши Таїс своїм тілом, славив господа, що ласка його повертала йому рани на пестощі. Зневірившись, що його послухають, і певний, що ні силою, ні переконанням йому не врятувати свого приятеля, Нікій скорився вже волі богів, до яких він почував мало довір'я, коли йому спало на думку вжити хитрощів, що підказала йому зневага до людей. Він одчепив собі від пояса гаман, набитий золотом і сріблом, бо належав він хтивній і мило-

сердній людині; потім побіг до тих, хто шпурляв каміння, і почав дзвонити грошима їм під вухами. Вони були надто розлючені й не звернули спершу на те жадної уваги; та помалу їхні погляди повернулися на дзенькіт золота і незабаром їхні притомлені руки перестали загрожувати Пафнутієві; побачивши, що він привернув їхні очі й душі; Нікій розкрив свій гаман і почав кидати в юрбу золотими та срібними монетами. Найжадібніші нахилялися й збирали їх. Філософ, радіючи на перший успіх, зручно розкидав навкруги динарії * та драхми. На дзвін металевих монет, що скакали по бурківці, юрба переслідників кинулась на землю. Жебраки, раби й купці навперейми плазували в пилу, а патриції, скупчившись біля Керона, дивились на це видовище й голосно реготали. У самого Керона втишилось обурення. Його приятелі підбадьорювали змагачів, що простяглись на землі, обирали бойців, ішли на них у заклад, а коли заводилась бійка, то підбурювали цих нещасних, як це роблять з собаками, що гризуться. Одному каліці пощастило схопити драхму, і весь майдан привітав це гучним вигуком. Юнаки й собі взялися кидати монети, і врешті на майдані видно було тільки безкрайність спин, що штовхались під металевим дощем, як хвилі морського припливу. Про Пафнутія всі забули.

Нікій підбіг до нього, накрив його своєю керея й потяг його разом із Таїс у заулки, де за ними ніхто вже не гнався. Вони бігли якийсь час мовчки, потім уважаючи, що небезпека вже далеко, зменшили ходи, і Нікій сказав тоном трохи сумного глузування:

— Отже, це сталося! Плутон * привлащує Прозерпіну *, і Таїс хоче йти далеко від нас за моїм суворим приятелем.

— Тому правда, Нікію,— відповіла Таїс,—я притомилася, живучи з людьми, такими смішливими, напахченими, доброзичливими та егоїстичними, як ти. Мене виснажило те, що я знаю. І я йду шукати невідоме. Я спізнала, що радість не була радістю, а ось ця людина вчить мене, що лихо є справжня радість. Я йому вірю, бо він посідає правду.

— А я, душе моя,—відповів Нікій,—посідаю правди. Він має тільки одну, а я їх маю усі. Я багатший за нього, хоч, по-правді, не став із того ні гордовитішим, ні щасливішим.

Та побачивши, що чернець кидає на нього вогняні погляди, він додав:

— Любий Пафнутію, не думай, що я вважаю тебе за надто смішного чи безглуздого. І коли я порівнюю своє життя до твого, то не скажу, яке з них стоїть вище саме в собі. Я маю зараз узяти купелю, що наготують мені Кробіла й Міртала, потім з'їм крильце фазького * бажанта, далі перечитаю сотий раз якусь Апулеєву * байку чи Порфірів трактат. А ти дістанешся своєї келії і навколішках, мов покірний верблюд, ремигатимеш якісь чарівні формули, вже жвакані й пережвакані, а ввечері ковтнеш корінці без олії. Гаразд, мій любий! Хоч наші вчинки так різняться зовні, але коримося ми обидва одному чуттю, єдиному рушієві людських дій; ми обидва шукаємо насолоди і ставимо собі спільну мету: щастя, неможливе щастя! Тому я зробив-би несправедливо, мій любий, засудивши тебе, коли себе виправдую.

А ти, моя Таїс, іди й радій, будь щасливіша, якщо можна, в повстримності та суворості, ніж була в пишнотах та втіхах. Коли гаразд розміркувати, я гадаю, що тобі треба заздрити. Бо Пафнутій і я, за все своє існування, скоряючись своїй вдачі, шукали тільки однієї відміни задоволення, ти-ж, моя

люба Таїс, маєш закуштувати в житті протилежних насолод, а це небагатьом дано спізнати. Справді, я бажав-би бути на годину таким святим, як наш любий Пафнутій. Але це мені не дозволено. Прощайже, Таїс! Іди, куди ведуть тебе могутні таємниці твоєї вдачі і долі. Іди й понеси в далечінь Нікієві побажання. Я свідомий їхньої марности; та чи можу-ж я дати більше, ніж марні жалі та порожні побажання за ті втішні омани, що огортали мене колись у твоїх обіймах і що від них мені лишається тільки тінь? Прощай, моя добродійко! Прощай доброто, що себе не усвідомлює, таємнича чесното, сласното чоловіків! Прощай, найчудовіший з образів, що природа будь-коли кидала з невідомою метою в цей облудний світ.

Як він промовляв, темний гнів оповивав ченцеві серце й вибухнув прокльонами:

— Іди геть, проклятий! Я тебе зневажаю і ненавижу! Іди геть, сину пекла, тисячу разів лихіший за тих нещасних сліпців, що допіру кидали в мене, лаючись, каміння. Вони не знали, що творили, і ласка божа, що я благаю її на них, колись спаде їм на серця. Але ти, ненависний Нікію, ти—зрадницька отрута, жорстока трутизна. Твій подих сіє розпач і смерть. Одна твоя посмішка має в собі більше блюзнірства, ніж виходить їх цілим віком із димучих уст сатани. Геть, проклятий!

Нікій ніжно дивився на нього.

— Прощай, мій брате,—сказав він йому,—хай-же збережеш ти до кінця свою віру, ненависть та любов! Прощай, Таїс, надарма ти забудеш мене, бо я збережу спогад про тебе.

І, лишаючи їх, він задумано посунув крученими вулицями, що оточують великий олександрійський некрополь *, і де живуть кладовищенські гончарі.

В їхніх крамницях було повно глиняних помальованих ясними фарбами фігурок, що вони являли собою богів, богинь, артистів, жінок, маленьких криластих геніїв, і що їх звичайно клали мерцям у труну. Нікій гадав, що, може бути, один із цих легеньких ідолів, що він бачить там на власні очі, буде за супутника його вічного сну, і йому здалося, що маленький Ерос у підкоченій туніці сміється там глузливим сміхом. Думка про власний похорон, що він уявляв загодя, була йому важка. Щоб зарадити своєму сумові, він ужив філософії і збудував таке міркування:

— Певно, що час не має реальности. Це є глибока омана нашого розуму. А коли час не існує, то як може він принести мені смерть?.. Та хіба це значить, що я житиму вічно? Ні, але з цього я роблю висновок, що моя смерть уже є, була завсіди й буде вічно. Я ще не відчуваю її, але вона вже існує, і я не повинен її боятися, бо було-б божевіллям жахатися приходу того, що вже сталося. Вона існує, як остання сторінка книжки, що я читаю і ще не скінчив.

Це міркування осідало його весь час, як він ішов; душа його була похмура, коли, прийшовши до порогу свого будинку, він почув веселий сміх Кробіли та Міртали, що гуляли в м'яча, його чекаючи.

Пафнутій і Таїс вийшли з міста крізь браму Місяця й подалися морським надбережжям.

— Жінко,—казав чернець,—все це велике синє море не здолає змити з тебе бруд.

Він казав їй з гнівом і зневагою:

— Ганебніше за суку й свиню ти віддавала поганам і невірним своє тіло, що вічний його створив, щоб зробити собі дарохранильницю, і твоє нечестя таке велике, що тепер, коли ти дізналася правди, ти не

можеш стулити уста чи скласти руки, не відчуваючи до себе огиди, що повстає тобі з серця.

Вона покірно йшла за ним мульким шляхом, під пекучим сонцем. Притома підгинала їй коліна, і спрага палила їй віддих. Та Пафнутій був далекий від хибного жалю, що м'ягчить серця світським людям і радів із спокутних страждань тіла, що було грішило. В піднесенні святого запалу він ладен був бити різками це тіло, що зберігало ще свою красу, як яскравого свідка ганьби. Міркування підтримували його побожний гнів, і коли він пригадував, що Таїс була приймала Нікія в своєму ліжку, в голові йому виник такий гидкий образ, що вся кров кинулась йому в серце, і груди йому трохи не розпанахались. Прокльони, задушені в його горлі, обернулись на скреготіння зубів. Він підскочив до неї і випростався, блідий, страшний, повний божественного гніву, пронизав її поглядом до глибочіни душі і плюнув їй в обличчя.

Вона спокійно витерла лице, не спинившись навіть. Тепер він ішов за нею, втупивши в неї погляд, мов у якусь безодню. Він ішов, священно роздратований. Він думав помститися за Христа, щоб Христос сам не мстився за себе, але раптом побачив краплину крови, що котилася з Таїсиної ноги на пісок. Тоді він відчув, що свіжина невідомого подиху залляла йому серце, рясні ридання зірвались з його уст, він плакав, він упав перед нею на землю, називав її своєю сестрою і цілував їй скривавлені ноги. Він казав без ліку:

— Моя сестро, моя сестро, моя мати, о, свята!

Він молився:

— Янголи небесні, візьміть побожно цю краплину крови й понесіть її до престолу господня. Хай розквітне чудесний анемон на піску, зрошеному Таїси-

ною кров'ю, щоб усі, хто побачить його, знайшли собі чистоту серця і чуття! О, свята свята, велика свята Таїс!

Коли він так молився й пророкував, молодий хлопець проїздив поуз на ослі. Пафнутій сказав йому злізти, посадовив Таїс на осла і повів його шляхом за вуздечку. Надвечір вони натрапили на струмок, оті-нений пишними деревами; тут чернець, прив'язавши осла до фіґового дерева, переломив із Таїс хлібину і вони їли її, присмачивши сіллю та ісопом. Вони пили пригоршнями свіжу воду й розмовляли про вічні речі. Вона казала:

— Я ніколи ще не пила такої чистої води і не дихала таким легким повітрям; я почуваю, що бог лине у подихах леготу.

Пафнутій відповів:

— Тепер ще ніч, сестро моя. Блакитні тіні ночи вкривають горби. Та незабаром ти побачиш, як блиснуть на світанку оселі життя і займуться троянди вічного ранку.

Вони йшли цілу ніч; місячний серп кольорив вершечки хвиль, а вони співали гімнів та псальмів. Коли зійшло сонце, пустиня розляглася перед ними, як безкрайна лев'яча шкура на лібійській землі. На межі пісків під пальмами височіли келії у промінях світанку.

— Отче мій,—запитала Таїс,—чи не це оселі життя?

— Правда, моя донько і сестро! Це спасенна оселя, де я замкну тебе власними руками.

Незабаром вони побачили скрізь жінок, що купчились коло аскетичних мешкань, як бджоли коло вуликів. Інші пряли льон, і небесне світло сходило на них, як божественна посмішка. Ще інші міркували під тінню тамарисків; їхні білі руки гуляли, бо вони були сповнені любови, обрали собі Маґдалинину

долю й не знали жадної праці, крім молитов, споглядання та надхнення. Тому їх звали Маріями, і були вони вдягнені в біле. А тих, хто працював руками, називали Мартами, і вони були в блакитних сукнях. Всі були в пов'язках, але в наймолодших кучері вибивались на чоло; треба гадати, що таке сталося мимо їхньої волі, бо статут цього не дозволяв. Старезна жінка, висока й сива, ходила з келії до келії, спираючись на патерицю з твердого дерева. Пафнутій приступив до неї, з пошаною поцілував їй край одежі й промовив:

— Хай мир господень буде з тобою, шановна Альбіно! Я несу до вулика, де ти царюєш, бджолу, що я знайшов заблукалу на шляху без квіток. Я взяв її у долоню рук й відігрів своїм подихом. Я даю її тобі.

І він показав пальцем на артистку, що схилилась навколішки перед цезаревою донькою.

Альбіна на мить спинила на Таїс свій пильний погляд, сказала їй підвестись, поцілувала її в чоло, а потім промовила до ченця:

— Ми помістимо її між Маріями.

Тоді Пафнутій розповів їй, якими шляхами приведено Таїс до спасенної оселі, та просив, щоб її спершу замкнути до келії. Ігуменя на це згодилась і повела покутницю до хижі, що стояла порожня після смерти отроковиці Лети, яка освятила її своїм життям. В цій тісній клітці було тільки ліжко, стіл та кухоль, і безмежна радість обняла Таїс, коли вона переступила її поріг.

— Я хочу сам замкнути двері, — сказав Пафнутій, — і накласти печать, яку Ісус зломить власними руками.

Він узяв коло джерела жменю вогкої глини, поклав туди свою волосину та трохи слини й при-

ліпив її до щілини дверей. Потім він підійшов до вікна, що біля нього стояла спокійна і вдоволена Таїс, упав навколішки, тричі прославив господа і гукнув:

— Яка люба та, що ступає стежкою життя! Які прекрасні в неї ноги і як сяє її обличчя!

Він підвівся, насунув собі на очі відлогу й поволі пішов геть.

Альбіна покликала до себе одну з дівчат:

— Моя донько,—сказала вона їй,—понеси Таїс усе, що їй треба: хліба, води та флейту з трьома голосниками.

МОЛОЧАЙ.

Пафнутій повертався до святої пустині. Коло Атрібісу * він сів на корабель, що плив угору Нілом, везучи харчі до манастиря отця Серапіона. Коли він зійшов на землю, його учні посунули йому назустріч, виявляючи велику радість. Котрі підносили руки до неба, инші, простягшись на землі, цілували абатові сандалі. Вони вже знали, що святий учинив у Олександрії, бо ченці звичайно одержували невідомими й швидкими шляхами звістки про перемогу та славу церкви. Новини котилися пустинею хутко, як самум.

Пафнутій заглиблювався у піски, а учні йшли за ним й славили господа. Флавіяна, найстарішого з братів, охопило зненацька побожне навіженство, і він почав співати надхнений псальм:

— *«Благословений день! Наш отець повернувся до нас!*

«Він повертається, вкритий новими заслугами, що вартість їх нам зачислена буде!

«Бо батькові чесноти є багатство дітей, і абатова святість спасе всі келії.

«Пафнутій, наш пан-отець, дав Ісусові Христу нову наречену.

«Він обернув своєю чудесною здібністю чорну вівцю на білу.

«І ось він повертається до нас, вкритий новими заслугами.

«Мов бджола з Арсіноїтіди, отяжена нектаром квіток.

«Мов нубійське ягня, що гнеться під вагою своєї розкішної вовни.

«Відсвяткуймо-ж цей день, здобривши олією нашу страву.»

Прийшовши до порогу абатової келії, вони впали навколішки й сказали:

— Хай благословить нас отець наш й хай видасть кожному мірку олії, щоб відсвяткувати його поворот!

Тільки Павло Простий стояв і питав:

— Що воно за людина?

Він не пізнавав Пафнутія. Але ніхто не зважав на його мову, бо всі знали, що йому бракує розуму по-при всю його побожність.

Замкнувшись у своїй келії, антінойський абат так гадав:

— Ось я, кінець-кінцем, дістався оселі свого спочинку і щастя. Я повернувся до фортеці свого задоволення. Та чом-же ця люба очеретяна покрівля не вітає мене дружньо, а стіни не кажуть мені: «Заходь у добрий час!» Ніщо не змінилося в цьому обраному мешканні з часу, як я був пішов. Ось стіл і ліжко. Ось голова мумії, що не раз навіювала мені спасенних думок, ось книжка, де я часто шукав образів божих. Проте, я нічого не знаходжу з того, що тут був лишив. Всі речі ніби прикро втратили свої звичайні принади, і мені здається, що я бачу їх уперше. Коли я дивлюсь на стіл і ліжко, витесані колись власними руками, на чорну, засохлу голову, на папірусові сувої,—мені здається, що я бачу речі мерця. Я не пізнаю їх, дарма що знав їх так довго. Леле! це я став не той, що був, бо насправді ніщо не змінилося круг мене. Тепер я—инший, а колишній я—помер. Що сталося йому, мій боже? Що він поніс за собою і що лишив мені? І хто я такий?

Він найбільше турбувався з того, що келія здавалася йому мимоволі малою, хоч з погляду віри він повинен був уважати її за безмежну, бо тут починалася безкрайність бога.

Він почав молитись, припавши чолом до землі, і зазнав трохи радости. Менш, ніж за годину моління, Таїсин образ пройшов йому перед очима. Він подякував богові:

— Ісусе! Це ти посилаєш його мені! Я пізнаю в цьому твою безмежну ласку: ти хочеш, щоб я втішився, впевнився й прояснився, побачивши ту, що тобі дав. Ти надсилаєш мені перед очі її вже знезброєну посмішку, її принаду, відтепер безпечну, її красу, якій я відтяв жало. Щоб мені подякувати, мій боже, ти показуєш мені її таку, якою я прибрав і очистив її в ім'я твоє; ти робиш, як приятель, нагадуючи приятелеві про приємний дарунок, що був від нього дістав. Тим-то я дивлюсь на цю жінку із втіхою, бо я певен, що це видиво послано від тебе. Ти не хочеш забути, що я тобі її дав, мій Ісусе. Збережи-ж її, бо вона люба тобі, і не дай, щоб принади її сяяли иншим, крім тебе.

Протягом цілої ночи він не міг заснути і бачив Таїс виразніше, ніж у гроті німф. Він казав, переконуючи себе:

— Те, що я зробив, я зробив на славу божу.

Проте, на велике собі здивування, він не відчував душевного миру. Він зідхав:

— Чом сумуєш ти, душе моя, і чом хвилюєш ти мене?

А душа його була неспокійна. В такій тузі він перебув тридцять день, а це віщує самітникові страшних іспитів. Таїсин образ не покидав його ні вдень, ні вночі. Він не гнав його, бо гадав ще, що він походить від бога, що то образ святої. Але одного

ранку вона одвідала його увісні з волоссям, оповитим фіялками, така небезпечна своєю лагідністю, що він вигукнув від жаху й прокинувся, залитий льодовим потом. Очі його були ще примружені від сну, коли він відчув вохкий, гарячий подих, що йшов йому на обличчя: маленький шакал, зіп'явшись двома лапами в головах ліжка, обливав його своїм смердючим подихом та хрипуче реготав.

Пафнутія обняло безмежне здивування, і йому здалось, що земля під ним розсідається. І, справді, він падав з височіни своєї зруйнованої самопевности. Якийсь час він нездатен був мислити, а коли поєднав свої думки, міркування тільки збільшило йому турботу.

— З двох одне,—сказав він собі,—або це видиво, та й попередні теж, походить від бога; воно було добре, а моє природне зіпсуття знівечило його: так вино скисає в брудному посуді. Своєю негідністю я повернув боже напучення на спокусу, і диявольський шакал з цього відразу-ж скористувався. Або це видиво походить не від бога, а, навпаки, від диявола, і було затруєне. Тоді я непевен тепер, чи були й попередні, як я вважав, небесного походження. Я нездатен розпізнавати, а це аскетові конче потрібне. В обох випадках бог відзначує мені своє віддалення, і вплив цього я почуваю, хоч і не знаю причини.

Так він міркував і тужливо запитував:

— Справедливий боже, які іспити кладеш ти на своїх рабів, коли й появи твоїх святих їм небезпечні? Дай мені зрозуміти надприроднім знаком, що походить від тебе, а що—від иншого.

А як бог, що наміри його незбагненні, не вважав за потрібне просвітлити свого раба, Пафнутія обняв сумнів і він постановив не думати більше про Таїс. Та його постанова була марна. Відсутня була з ним.

Вона дивилась на нього, коли він читав, міркував, молився чи споглядав. Її наближення попереджав легенький шум, мов шелест тканини з жіночої одежі, і ці видива були виразніші, ніж дійсні речі, що з самих себе єсть рухливі і тьмяні, а привиди, що повстають із самітности, мають її глибину й надзвичайну станівкість. Вона приходила до нього в різних виглядах, чи замислена, з чолом, оповитим її останнім тлінним вінком, одягнена, як на олександрійському бенкеті, в сукню кольору мальви, гаптовану срібними квітками; чи сласна, в хмарі легеньких тканин, ще оточена теплими тінями гроту німф; чи побожна, сяючи небесною радістю під грубим драпгям; чи трагічна, з очима, залитими смертельним жахом, піднісши свої голі груди, зрошені кров'ю розтятого серця. І найбільш турбувало його в цих видивах, що вінки, туніки, покрови, що він спалив був власними руками, могли отак повертатись; він переконувався, що ці речі мали незотлінну душу, й гукав:

— Ось душі незліченних Таїсиних гріхів приходять до мене!

Коли він одвертав голову, то відчував Таїс позад себе. І це завдавало йому ще більше турбот. Лихо його було жорстоке. Та як тіло його й душа були чисті серед спокуси, він покладав на бога надію й ніжно докоряв йому:

— Боже мій, коли я пішов по неї так далеко між поган, то ради тебе, а не ради себе. І було-б несправедливо мені страждати за зроблене на користь твою. Заступи-ж мене, мій ніжний Ісусе, мій спасителю, спаси мене! Не дозволь, щоб примара вчинила те, чого не вчинило тіло. Коли я переміг тіло, не попусти, щоб тінь мене поразила. Я знаю, що наражаюсь тепер на такі небезпеки, яких я ще ніколи не знав. Я почуваю і знаю, що мрія могутніша за дійсність. І як

могло-б бути инакше, коли мрія є вища дійсність? Вона—душа річей. Навіть Платон, хоч він був ідолянин, дізнався про існування чистих ідей. На тому демонському бенкеті, де ти супроводив мене, господи, я чув людей, заплямованих, правда, злочинами, але, напевно, не без розуму, і вони погоджувались, що ми спізнаємо справжні речі тільки в самітності, міркуванні та екстазі; і твоє письмо, мій боже, свідчить безліч разів про вагу снів та силу видив, посланих чи від тебе, пишний боже, чи від твого суперника.

Нова людина була в нім; тепер він удавався до бога, а бог не квапився його просвітлити. Його ночі були тільки довгою мрією, а дні йому не різнились від ночів. Одного ранку він прокинувся з такими зойками, які чутно місячними ночами з домовин, де поховано жертви злочинів. Таїс була прийшла, показуючи свої скривавлені ноги і, поки він плакав, вона просунулась до нього на ліжко. Сумніву йому не лишалось— Таїсин образ був нечистий. Серце йому сповніло огидою, він схопився з свого заплямованого ліжка й сховав обличчя між руки, щоб не бачити дня. Години точились, не змиваючи його сорому. Все мовчало у келії. Вперше після довгих день Пафнутій був сам; привид лишив його врешті, і його відсутність теж була страшна. Нічого, нічого, щоб заступило йому спогади про сон. Він гадав, повний жаху:

— Чом я не відштовхнув її? Чом я не вирвався з її холодних рук, з її палких колін?

Він не насмілювався вимовляти боже ім'я коло цього огидного ліжка і боявся, чи не зможуть бува демони вільно й повсякчасно проходити до його зганьбленої келії. І жахи його справдились. Сім маленьких шакалів, що трималися досі на порозі, зайшли чередком і забились під ліжко. В час вечері прийшов вось-

мий з смердючим духом. Назавтра до них приєднався дев'ятий, і незабаром їх було вже тридцятеро, потім шістдесятеро, потім вісімдесятеро. Вони меншали на розмір, в міру,як більшали числом,і вкривали підлогу, ліжко та лаву, ставши завбільшки з пацюків. Один із них виплигнув на деревляний столик, що стояв у головах ліжка, зіп'явся своїми чотирма лапами на голову мумії і дивився на ченця палкими очима. І що-дня прибувало нових шакалів.

Щоб спокутати мерзоту свого сну та прогнати нечисті думки, Пафнутій постановив покинути свою забруднену келію й віддатися в глибочіні пустині нечуваній повстримності, надзвичайним працям і новим вправам. Та перед тим, як здійснити цей намір, він удався до старого Палемона, щоб запитати у нього поради.

Пафнутій побачив його, коли той поливав городину в своєму садку. Це було наприкінці дня. Блакитний Ніл котився між узбіччями фіялкових горбів. Дід поволі рухався, щоб не сполохнути голубицю, що сиділа йому на плечі.

— Хай господь,—мовив він,—буде з тобою, брате Пафнутію! Дивуйся на його добрість; він посилає мені свої тварини, щоб я міг розмовляти з ними про його діла та славити його в небесних пташках. Глянь на цю голубку, подивись на мінливі відтінки її шиї, та скажи, чи це не прекрасна робота божа? Та чи не маєш ти, мій брате, погомоніти зі мною щось побожне? Коли так, я поставлю свою лійку і слухатиму тебе.

Пафнутій розповіе старому про свою подорож, поворот, про денні видива й нічні сни, не поминувши й злочинного сну та натовпу шакалів.

— Чи не гадаєш ти, мій отче,—додав він,—що я повинен заглибитися в пустиню й виконати там над-

звичайні вправи та здивувати самого диявола своєю повстримністю?

— Я тільки бідолашний грішник,—відповів Палемон,—я кепсько знаю людей, бо перебув усе життя своє в цьому саді з газелями, зайчиками та голубами. Та мені здається, що лихо тобі трапилось найбільше через те, що ти необережно перейшов від світських хвилювань до самітньої тиші.

Такі гострі переходи можуть тільки зашкодити душевному здоровлю. З тобою робиться таке, мій брате, як з людиною, що підлає себе одночасно то пекельній жарі, то шпаркому холодові. Кашель мучить її і пропасниця її трясе. На твоєму місці, брате Пафнутію, замість податися негайно до якої страшної пустині, я віддався-б тим розвагам, які личать ченцеві й святому абатові. Я відвідав-би околишні манастирі. Переказують, що серед них єсть визначні. Манастир абата Серапіона має, як мені казали, тисячу чотириста тридцять дві келії, і ченців там поділено на стільки легіонів, скільки літер є в грецькій абетці. Запевняють навіть, що додержано певної відповідности між вдачею ченців і нарисом літер, що їх означують; наприклад, уміщені під літерою Z мають викривлену вдачу, а вдача тих, що стоять під I, надзвичайно пряма. Бувши тобою, мій брате, я впевнився-б того на власні очі і не мав-би спочинку, аж поки не побачив-би таку чудесну річ. Я не поминув-би вистудіювати статути різних спілок, розсипаних по Нільських берегах, і порівняв-би їх одне з одним. Ці клопоти личать такому ченцеві, як ти. Ти чув, напевно, що абат Єфрем склав духовні правила великої краси. За його дозволом, ти міг-би їх скопіювати; адже ж ти спритний писач. Я не зміг-би цього; моїм рукам, що звикли вправлятися з лопатою, бракувало-б потрібної гнучкости, щоб водити по папірусу тонку

письменницьку очеретину. Але ти, мій брате, посідаєш знання літер, і треба за це подякувати богові, бо ніщо так не дивує, як гарне писання. Праця переписувача й читця є великі засоби проти поганих думок. Брате Пафнутію, чи не виклав-би ти на письмі науку Павла та Антонія, наших отців? Потроху ти знову здобув-би в цих побожних працях мир на душу та чуття; самітність знову стала-б тобі люба, і незабаром ти був-би здатен знову взятися до аскетичних управ, що ти провадив був, поки їх не урвала подорож. Але не треба сподіватись великого добра від надмірного каяття. Наш пан-отець Антоній, коли жив між нас, звичайно казав: «Від зайвого посту виникає кволість, а кволість породжує байдужість. Є ченці, що руйнують своє тіло надто довгою повстримністю. Про них можна казати, що вони встромляють собі в груди кинджала і підпадають, знесилені, демонові під владу». Так казала свята людина Антоній; я тільки неук, але, з божої ласки, я запам'ятав мову нашого пан-отця.

Пафнутій подякував Палемонові й обіцяв обмислити його раду. Вийшовши за очеретяний тин, що оточував садок, він оглянувся й побачив доброго садівника, що поливав свою салату, а голубка хиталась йому на зігнутій спині. Коли він побачив це, його охопило бажання ридати. Коли він увійшов до своєї келії, то побачив там чудернацьке кишіння. Здавалось, скажений вихор кублив там пісок, і він пізнав, що то були міріяди маленьких шакалів.

Тієї ночи він побачив увісні високу кам'яну колону, вивершену людською постаттю, і почув голос, що казав:

— Зійди на цю колону!

Прокинувшись,він був певен,що сон йому надіслано з неба; він зібрав своїх учнів і сказав їм:

— Мої кохані сини, я покидаю вас і піду туди, куди посилає мене бог. Поки мене не буде, коріться Флавіянові, як мені самому, та піклуйтеся про нашого брата Павла. Благословення на вас! Прощайте.

Він пішов геть, а вони лежали ниць на землі, і коли вони підвели голову, то побачили його високу чорну постать уже аж на обрію пісків.

Він ішов день і ніч, поки дістався руїн храму, що збудували колись ідоляни, де він був ночував між скорпіонів та сирен підчас своєї чудесної подорожи. Мури, вкриті магічними знаками, ще трималися. Величезне кам'яне склепіння ще лежало на тридцятьох велетенських стовбах, що кінчались людськими головами або квітками лотосу. Тільки в глибу храма одна з колон позбулася своєї давньої ваги і височіла вільна. Вона мала за капітель * сміючу жіночу голову з довгастими очима, круглими щоками та коров'ячими рогами на чолі.

Пафнутій, побачивши її, пізнав колону, показану йому ввісні, і він на око зміряв її височінь за тридцять два лікті. Він удався до сусіднього села і казав там зробити таку заввишки драбину; коли її приставлено до колони, він зліз по ній, схилився навколішки на капітелі та промовив до бога:

— Ось мешкання, мій боже, що ти мені обрав. Хай-же здолатиму я, з твоєї ласки, лишитися тут до смерти.

Він не взяв з собою жадної харчи, покладаючись на божественне провидіння та гадаючи, що милосердні селяни дадуть йому чим існувати. І справді, назавтра, о дев'ятій годині, прийшли жінки з дітьми, несучи хліб, дактилі та свіжої води, і хлопчиська знесли все це на верхівлю колони.

Капітель не був такий широкий, щоб чернець міг там витягнутись на ввесь зріст; тому він спав,

підібгавши ноги й схиливши на груди голову, і сон був йому притомливіший і жорстокіший за пильнування. На світанку яструби чіпали його своїми крилами і він прокидався, повний суму і жаху.

Трапилося, що тесляр, який зробив йому драбину, був богобоязний. Ця побожна людина схвилювалась на думку, що святий терпить спеку та дощ, і влаштувала на колоні дашок і поруччя, боючись, щоб він не шурхнув була додолу підчас сну.

Тимчасом поголоска про таке чудесне існування котилась з села на село, і хлібороби з долини приходили з жінками та дітьми, щоб подивитись на стовбника. Пафнутієві учні захоплено дізнались про місце його притулку, прийшли до нього й дістали від нього ласку—дозвіл поставити хижі біля підніжжя колони. Що-ранку вони ставали навколо вчителя, що промовляв до них слова напучення:

— Сини мої,—казав він їм,—живіть, як ті маленькі діти, що любив Ісус. Тільки в тім порятунок. Плотський гріх є джерело й грунт усім гріхам: вони походять від нього, як від батька. Гордощі, скупощі, лінноші, лютощі та заздрощі—то його улюблене нащадство. Ось що я бачив в Олександрії: я бачив багачів, охоплених сласною жагою, що, мов річка з замуляними берегами, штовхала їх у диявольську безодню.

Абати Єфрем і Серапіон, повідомлені про таку новину, забажали побачити її на власні очі. Пафнутій, помітивши в далечіні на річці трикутній парус човна, що віз їх до нього, не міг подолати в собі думки, що бог поставив його за приклад самітникам. Побачивши його, обидва святі абати не сховали свого здивування; порадившись, вони згодились, що треба ганити таке надзвичайне каяття, й почали намовляти Пафнутія зійти додолу.

— Такий спосіб життя суперечить звичаєві,—казали вони,—і не погоджується з правилами.

Але Пафнутій відповів їм:

— А хіба чернече життя не чудесне? А вправи ченця хіба не повинні бути такі виключні, як і він сам? Зі знаку божого я зійшов сюди і тільки божий знак змусить мене зійти додолу.

Що-дня натовпом приходили ченці, приставали до Пафнутієвих учнів і будували собі захисти круг його повітрового мешкання. Кілька з-поміж них, наслідуючи святого, спинались на уламки храму, але вони швидко відмовлялись від своїх змагань, накликавши догану братів і переможені притомою.

Прочан прибувало. Серед них були люди, що прийшли здалеку, голодні і спраглі. Одній бідній вдові спало на думку продавати їм свіжої води та кавунів. Примостившись коло колони під смугастою яткою з глиняними пляшками, мисками та овочами, вона гукала:

— Хто хоче пити?

За прикладом цієї удови, якийсь пекар приніс цегли та виклав поруч піч, сподіваючись продавати чужинцям хліб і пиріжки. Юрба відвідувачів росла без упину; почали прибувати мешканці великих єгипетських міст, і хтось, жадібний на прибутки, поставив заїзд, де пани могли спинятися із своїми рабами, верблюдами й віслюками. Незабаром перед колоною розташувалась поторжа, куди нільські рибалки приносили рибу, а садівники—городину. Стрижій, що голив людей під чистим небом, розважав нарід своїми приказками. Старовинний храм, що так довго був оповитий тишею і миром, сповнів рухом і невгавучим хвилюванням життя. Шинкарі повернули підземні залі на льохи та почіпляли вивіски, де на чолі з образом святого Пафнутія, були написи грецькою та єги-

петською мовами: «Тут продається гранатне й фіґове вино та справжнє сіцілійське пиво». На мурах, порізьблених струнками й чистими профілями, торгівці повісили вінки цибулі, в'яленої риби, забитих зайців та білованих баранів. Ввечері колишні господарі руїн—пацюки, довгою низкою тікали до річки, а стурбовані ібіси, витягуючи шию, непевно сідали на високі карнизи, куди повставав дим, гукання питців і верещання прислужниць. Навкруги ланцюжники прокладали вулиці, каменярі будували манастирі, каплиці та церкви. Під кінець шістьох місяців тут заснувалося місто з військовою охороною, трибуналом, в'язницею та школою під орудою старого, сліпого писача.

Прочан було сила. Приходили єпископи й архієпископи, повні здивування. Антіохійський патріярх, що був на той час у Єгипті, прибув з усім своїм духовенством. Він голосно ухвалив надзвичайну поведінку святого, і голови лібійських церков погодились на патріярхову думку. Дізнавшись про це, абати Єфрем та Серапіон прийшли й перепросили біля Пафнутієвих ніг за попередню неймовірність. Він відповів їм:

— Знайте, брати мої, що каяття, яке я проваджу, заледве дорівнюється тих спокус, що мені їх послано і що число та сила їх мене дивує. Людина маленька, коли на неї дивитися з боку, і з височіни, куди підніс мене бог, мені людські істоти здаються роєм комашні. Але із внутрішнього погляду людина безмежна: вона велика, як світ, бо має його в собі. Все, що широчить переді мною: манастирі, шинки, берлини на річці, села, все, що я бачу в далечіні ланів, каналів, пісків та гір, все це—ніщо проти того, що маю я в собі. Я ношу в своєму серці незліченні міста й безмежні пустині. І зло, зло і смерть, простягшись над цією безкрайністю, вкривають її, як

ніч укриває землю. Я являю собою всесвіт поганих думок.

Він казав так, бо в ньому було бажання жінки. На сьомий місяць з Олександрії, Бубаста * та Саїсу* прийшли неплідні жінки, що сподівались мати дітей за допомогою святої людини; вони терлись об камінь колони своїми яловими черевами. Потяглася безкрайність повозок і мар, що спинялись, штовхались і тислись коло божої людини. З них вилазили хворі, страшні на взір. Матері простягали до Пафнутія своїх хлопчаків із покрученими членами, перекошеними очима, з піною коло рота та хрипучим голосом. Він накладав на них руки. Підходили сліпці, витягши руки, та безбач підводили до нього свої обличчя з двома скривавленими дірками. Паралітики показували йому тяжку нерухомість, смертельну худобу та гидке поневічіння своїх членів; кульгаві показували йому свої криві ноги; жінки, слабі на пістряк, хапались обома руками за груди й одкривали перед ним перса, що їх жер невидимий яструб. Коли жінки, хворі на водянку, ставали на землю, здавалось, що з повозки повилазили бурдюки. Він благословляв їх. Нубійці, поражені слоновою проказою, сунулись важкою ходою і дивились на нього плакучими очима з бездушного обличчя. Він благословляв їх хрестом. До нього принесли на марах молоду дівчину з Афродітополісу *, яка після кривавої блювоти спала вже три дні. Вона здавалась воскова, і батьки, маючи її за мертву, поклали їй на груди пальмову галузь. Пафнутій помолився, і дівчина підвела голову та розплющила очі.

Нарід оповіщав скрізь про чудеса, що вдіяв святий, і страдники, поражені хоробою, що греки звуть її божественною, збігались з усіх країв Єгипту незліченними юрбами. Коли вони бачили стовб, їх охоплювали корчі; вони падали на землю, вигинались

і згортались у клубок. І—неймовірна річ! присутніх теж охоплювало шаленство, і вони корчились, мов епілептики. Ченці й прочани, чоловіки, жінки, валялись, бились усуміш, вигнувши члени, з піною коло рота, ковтаючи жменями землю та пророкуючи. А Пафнутій, з височіни своєї колони, почував, як тремтить йому тіло, та гукав до бога:

— Я цап відпущення і беру на себе всю погань цього люду. Тому, господи, тіло моє повне грішних прагнень.

Що-разу, коли який хворий ішов, одужавши, присутні вихваляли його, пишно несли й кричали не вгаваючи:

— Ми бачили що-йно нове сілоамське джерело.

Вже сотні милиць висіло на чудесній колоні; вдячні жінки чіпляли на неї вінки та обітні ікони. Греки креслили на ній майстерні вірші, кожен прочанин вирізьблював там своє ім'я, і незабаром вона вкрилась заввишки з людський зріст безкрайністю латинських, грецьких, коптських *, пунічних, єврейських, сирійських літер та магічних знаків.

Коли настало великодне свято, в цьому чудесному місті збилося стільки люду, що старим людям здавалось, ніби повернулись часи античних містерій. На розлеглому просторі змішались і переплутались строкаті убрання єгиптян, бурнуси арабів, білі запони нубійців, короткі кереї греків, римські тоги з довгими згортками, бурки й кармазинові штанцята варварів та туніки перелюбок, ґаптовані золотом. Завинені жінки проїздили на ослах, і їм попереду чорні євнухи прокладали дорогу киями. Акробати, розстеливши на землі килим, показували спритність штуки та зручно жонглювали перед колом мовчазних глядачів. Заворожники змій, витягнувши руки, розгортали свої живі пояси. Вся ця юрба мінилась, блищала,

куріла, гула, галасувала, гуркотіла. Прокльони верблюдників, що гамсилили свої тварини, вигуки торгівців, що продавали амулети проти прокази та навроченння, голосіння ченців, що співали віршів із св. письма, вереск жінок, що падали в захваті пророкування, зойки жебраків, що виводили старовинних гаремних пісень, мекіт баранів, рев ослів, гукання моряків на запізнілих пасажирів,—весь цей заплутаний гармидер єднався в оглушливий гук, що над ним лунали проразливі голоси голих негрят, що, сновигаючи всюди, пропонували свіжих дактилів.

І всі ці різноманітні істоти душились під білим небом у загусклому повітрі, обтяженому жіночими пахощами, духом негрів, чадом печені та парами гуми, що прочанки купували в пастухів і палили перед святим.

Коли заходила ніч, скрізь запалювались огні, смолоскипи та лихтарі, і все ставало червоними тінями та чорними обрисами. Стоючи серед кола слухачів, що сиділи накарачках, дід, якому обличчя освітлював димучий каганець, розповідав, як колись Бітю заворожив собі серце, вирвав його з грудей, поклав у акацію, а потім і сам повернувся на дерево. Він робив руками широкі рухи, що його тінь їх віддавала з чудними відмінами, а зачаровані слухачі гукали від захоплення. По шинках питці, лежучи на канапах, запитували пива та вина. Танцюристки з підмальованими очима й голими животами вдавали перед ними релігійних та пожадливих сцен. Побіч юнаки гуляли в кості, а старі ганялись у темряві за повіями. І над всім цим хвилюванням самітно стояла незмінна колона, голова з коров'ячими рогами дивилась у темряву, а над нею Пафнутій пильнував між небом і землею. Ось над Нілом сходить місяць, мов голе плече богині. Горби струмлять світло та блакить,

і Пафнутієві мариться, що Таїсине тіло лисніє в мерехтінні води між шафірами ночи.

Точилися дні, а святий сидів на стовбі. Коли настала дощовита пора, небесна вода, пройшовши крізь щілини в покрівлі, заливала йому тіло, його зачучверілі члени ставали нездатні до руху. Його спалена сонцем і почервоніла від роси шкіра репалась; широкі рани роз'їдали йому руки й ноги. Але бажання Таїс нишком жерло його, і він гукав:

— Цього ще замало, могутній боже! Ще спокус! Ще нечистих думок! Ще потворних бажаннів! Господи, зроби, щоб крізь мене пройшла вся людська сласність, і щоб я спокутав її до кінця. Хоч і брехня ота байка про арабську суку, що ніби взяла на себе гріхи світу, як я чув від декого з поган, та вона має в собі приховану рацію, що дійсности її я допіру дізнався. Бо тому правда, що мерзоти народу входять святому в душу й зникають там, як у колодязі. Отже, душі праведників забруджені такою розпустою, якої ніколи не знає грішникова душа. Тому я славлю тебе, мій боже, за те, що ти зробив з мене ринву на всесвітній бруд.

Аж ось великий лемент повстав у святому місті і піднісся аскетові аж до вух: дуже висока особа, один із найвидатніших людей, префект олександрійської флоти, Луцій Аврелій Котта, має прибути, він уже їде, він вже близько!

Новина була правдива. Старий Котта, виїхавши оглянути канали й навігацію по Нілу, не раз висловлював своє бажання побачити стовбника й нове місто, назване Стілополісом *. Одного ранку стілополітяни побачили, що вся річка вкрилась парусами. На облавку позолоченої й заквітчаної пурпуром галери з'явився Котта, на чолі своєї флотилії. Він висів на беріг

разом із секретарем, що ніс його таблиці, та своїм лікарем Арістеєм, що з ним він любив погомоніти.

Численна челядь ішла позад нього, і весь беріг укрився латиклавами * та військовим убранням. За кілька кроків до колони Котта спинився й почав роздивлятись на святого, обтираючи чоло полою своєї тоги. Розум він мав з природи допитливий і багато спостерігав підчас своїх довгих мандрівок. Він любив все те згадувати і думав після пунічної історії написати книжку про виключні речі, що йому випало бачити. Він, здавалось, дуже зацікавився видовищем, що мав перед собою.

— Ось що чудно,—казав він, обливаючись потом і засапуючись,—ця людина була моїм гостем. Так, цей чернець того року вечеряв у мене; після того він викрав одну артистку.

І, звертаючись до свого секретаря, він додав:

— Занотуй це, дитино, на моїх таблицях. А крім того розмір колони, не минувши й форми капітеля.

Потім він знову обтер чоло.

— Гідні на довір'я особи запевняли мене, що наш чернець і на мить не сходив з колони впродовж року з того часу, як на неї зійшов. Арістеє, чи можливо це?

— Це можливо для божевільного або хворого,— відповів Арістей,—але це неможливо для людини, здорової тілом і духом. Хіба ти не знаєш, Луцію, що недуги душі й тіла часом подають слабим міць, якої бракує людям, що себе добре мають? Та, правду сказати, немає ні доброго, ні поганого здоровля. Є тільки різні стани органів. Вивчаючи те, що звуть хворобами, я дійшов до висновку, що вони становлять неминучі форми життя. Вивчати їх мені приємніше, ніж боротися з ними. Деякі з них неможна спостерігати без здивування—під зовнішнім виглядом безладдя вони приховують глибокі гармонії. Чотирьох-

денна пропасниця справді чудова річ! Часом деякі тілові порушення зумовляють раптове піднесення розумових здібностів. Ти знаєш Креона. Дитиною він заникувався і був нетямний. Та після того, як він розкраяв собі черепа, впавши з драбини, він зробився тим спритним адвокатом, що ти тепер знаєш. Певно, цьому ченцеві теж уражено якийсь прихований орган. Крім того, його існування не таке вже виключне, як тобі здається, Луцію. Пригадай індійських гімнософістів *, що можуть зберігати цілковиту нерухомість не тільки протягом року, а двадцять, тридцять і сорок літ.

— Присягаюсь Юпітером!—гукнув Котта,—це велика помилка. Людина родиться, щоб діяти, і нерухомість єсть невибачний злочин, бо вона шкодить державі. Я зовсім не знаю, до якого вірування треба застосувати цей згубний звичай. Правдоподібно, до певних азіятських культів. Коли я був правителем Сірії, я бачив фаллоси *, вишикувані на пропілеях міста Гери *, людина туди сходить двічи на рік і лишається там цілий тиждень. Нарід переконаний, що ця людина, розмовляючи з богами, здобуває від них добробут Сірії. Мені здалось, що цьому звичаєві бракує рації, але я не вчинив нічого, щоб його знищити. Бо я вважаю, що урядова особа повинна не тільки не касувати народні звичаї, а, навпаки, зміцняти їх. Не личить урядові накидати вірування; його обов'язок—задовольняти ті, що вже існують, і що їх,—байдуже, гарні вони чи погані,—усталив геній часів, місць та рас. Якщо уряд почне з ними боротися, він викаже себе руїнником та тираном і його справедливо ненавидітимуть. А втім, як можна піднестися над забобонами черни, коли їх не розуміти і не терпіти? Арістеє, на мій погляд треба дати стовбникові спокій у повітрях; хай йому погрожують

самі тільки птахи. Бо не з насильства я матиму перевагу над ним, а з'ясувавши собі думки і вірування.

Він зідхнув, кахикнув і поклав руку на плече своєму секретареві:

— Дитино,—мовив він,—занотуй, що деякі з християнських сект радять викрадати перелюбок і жити на колонах. Ти можеш додати, що ці звичаї походять від культу родових божеств. Але про це треба запитати його самого.

І він, піднісши голову й затуливши очі рукою, щоб не осліпнути від сонця, підвищив голос:

— Гей, Пафнутію! Коли ти пригадуєш, що був моїм гостем, то відповідай мені. Що ти робиш нагорі? Чом ти зійшов туди і чом там сидиш? Чи має ця колона для тебе якесь фаллічне значіння?

Пафнутій, уважаючи, що Котта був ідолянин, не вшанував його відповіддю. Але виступив його учень Флавіян і промовив:

— Найсвітліший пане, ця свята людина бере на себе гріхи світу і сціляє хворих.

— Присягаюсь Юпітером! Чи чуєш, Арістее!— крикнув Котта.—Стовбник теж лікарює! Що ти скажеш про такого високого колегу?

Арістей хитнув головою:

— Може бути,—відповів він,—що він лікує краще за мене певні хвороби, як от, наприклад, епілепсія, що простий люд називає божественною хоробою, хоч усі хороби однаково божественні, бо всі вони походять від богів. Але причина цієї хороби полягає почасти в уяві, і ти розумієш, Луцію, що цей чернець, зіп'явшись богині на голову, вражає уяву хворим дужче, ніж я можу це зробити, зігнувшись у своїй лабораторії над ступками та склянками. Є сили, Луцію, безкрайно могутніші проти розуму та знання.

— Які?—запитав Котта.

— Неуцтво й божевілля,—відповів Аріστей.

— Не багато траплялось мені бачити річей, цікавіших за ту, що я бачу зараз,—відмовив Котта,— і я бажаю, щоб колись який-небудь майстерний письменник розповів про заснування Стілополісу. Але й виключні речі не повинні затримувати довше, ніж личить поважній і працьовитій людині. Ходім оглядати канали. Прощай, добрий Пафнутію, чи, краще, до побачення! Якщо ти колись знову зійдеш на землю, не забудь, прошу тебе, зайти до мене повечеряти.

Присутні почули ці слова, і вони покотились із уст на уста; вірні їх ширили, і вони надали незрівняної пишноти до Пафнутієвої слави. Побожна уява прикрасила й переробила їх, і вже переказували, що святий із височіни стовба навернув префекта флоти на віру апостолів та нікейських отців. Вірні надавали останнім словам Аврелія Котти таємного значіння; в їхніх устах вечеря, куди він запрошував аскета, означувала святе причастя, духовну трапезу, небесний бенкет. Оповідання про цю зустріч збагачувалось на чудесні подробиці, і ті, хто їх вигадував, перші й няли їм віри. Казали, що тоді, як Котта, після довгого змагання, визнав правду, янгол зійшов з неба і витер піт йому з чола. Додавали, що лікар і секретар префекта флоти слідком за ним прихилились до віри. Чудо зробилось відоме, і диякони головних лібійських церков на цій підставі складали різні легенди. Можна сказати, не прибільшуючи, що з того часу весь світ охопило бажання бачити Пафнутія, і що на Заході, як і на Сході, всі християни повертали до нього свої засліплені погляди. Найславетніші італійські міста відрядили до нього послів, а римський цезар, божественний Констант *, що тримався християнської науки, написав йому

листа, що легати його передали святому з великою урочистістю.

Аж ось однієї ночи, коли буйне місто спало коло його ніг, вкрите росою, Пафнутій почув голос, що казав:

— Пафнутію, ти славетний своїми ділами і могутній своїм словом. Бог підніс тебе ради слави своєї. Він обрав тебе, щоб творити дива, сціляти хворих, навертати поган, просвітлювати грішників, нищити аріян та відбудувати мир церкви.

Пафнутій відповів:

— Хай буде воля господня!

Голос провадив:

— Встань, Пафнутію, і йди до палацу нечестивого Констанція, що, замість наслідувати свого мудрого брата Константа, потурає Арієвим та Марковим помилкам. Їди! Мідні двері відчиняться перед тобою, і твої сандалі загримлять золотими тахлями базилік перед цезаревим троном, а твій страшний голос перетворить серце Константинового сина. Ти пануватимеш над заспокоєною і могутньою церквою. І так, як душа веде тіло, церков керуватиме державою. Ти поставлений будеш над сенаторів, князів та патріціїв. Ти спиниш народній голод і зухвальство варварів. Старий Котта, знаючи, що ти перший в державі, шукатиме чести помити тобі ноги. По твоїй смерті твою волосяницю понесуть до Олександрійського патріярха, і великий Атанасій, посивілий у славі, поцілує її, яко святощі. Іди!

Пафнутій відповів:

— Хай буде воля господня!

І, зробивши зусилля, щоб підвестися, він хотів злазити. Та голос, відгадавши його намір, сказав йому:

— Тільки не злазь драбиною. Так годилося-б робити звичайній людині, а не тобі, з твоєю силою. Краще

міряй свою могутність, Пафнутію! Такий великий святий, як ти, повинен літати в повітрі. Плигай; янголи вже готові тебе підтримати. Плигай-же!

Пафнутій відповів:

— Хай воля господня панує над землею і небом.

Хитаючи своїми довгими, витягнутими руками, мов безпірними крилами великого хворого птаха, він мав уже кинутись, як зненацька гидкий регіт вибухнув йому коло вух. Жахнувшись, він запитав:

— Хто там регоче так?

— Ха, ха!—верещав голос,—ми тільки починаємо наше приятелювання; колись ти ближче зазнайомишся зі мною. Любий мій, це я змусив тебе зійти сюди, і повинен висловити тобі своє цілковите задоволення на ту слухняність, з якою ти чиниш мою волю. Пафнутію, я вдоволений з тебе!

Пафнутій промимрив голосом, стиснутим від жаху:

— Геть, геть! Я пізнаю тебе: ти той, що вивів Ісуса на портик храму і показав йому всі царства світу.

Він безсило впав на камінь.

— Як-же я не пізнав його раніше?—гадав він.— Нещасніший за тих сліпців, глухих та паралітиків, що надіються на мене, я втратив чуття до надприродніх річей, і, зіпсованіший за маніяків, що жеруть землю і скидаються на мерців, я не відрізняю вже пекельних вигуків від небесних голосів. Я втратив навіть свідомість немовляти, що скиглить, коли його відлучають від грудей годувальниці; свідомість собаки, що чує слід свого господаря; рослини, що вернеться до сонця. Я став іграшкою дияволів, і сатана привів мене сюди. Коли він підніс мене на цю верхівлю, хіть та гордощі теж зійшли зі мною разом. Та не великість моїх спокус вразила мене. У Антонія на горі було їх теж досить. Хай їхні леза пронизують

мені тіло на очах у янголів. Я дійшов навіть любови до своїх катувань. Але бог мовчить, і його мовчанка мене дивує. Він покидає мене, мене, що не мав нічого, крім нього, він покидає мене самітного серед жаху з його відсутности. Він зникає від мене. Я побіжу за ним. Цей камінь пече мені ноги. Швидче, рушаймо, щоб знову дістатися бога.

Він зразу-ж схопився за драбину, що була прихилена до колони, поставив на неї ноги і, переступивши щабель, опинився віч-на-віч з головою тварини: вона чудно посміхалася. Йому стало ясно тоді, що те, що він мав був за місце спочинку і слави, було тільки диявольським засобом збентеження і прокляття.

Він похапцем переступив усі щаблі й торкнувся грунту. Його ноги вже забули землю; вони хиталися. Але почуваючи на собі тінь проклятої колони, він примусив їх бігти. Все спало. Він непомітно перейшов великий майдан, оточений шинками, коршмами та заїздами, і кинувся до провулку, що підіймався до лібійських горбів. Собака, що гнався за ним гавкаючи, облишив його тільки коло перших пісків пустелі. А Пафнутій ішов геть у країну, де не було шляхів, хіба тільки сліди дикого звіря. Лишаючи позад себе хатини, де жили фальшівники монет, він цілу ніч і день провадив свою сумну втіканину.

Кінець-кінцем, мало не конаючи з голоду, спраги та притоми, і не відаючи ще, чи далеко від нього бог, він уздрів мертве місто, що розляглося навкруги і губилося в пурпурі обрію. Мешкання, геть відокремлені й подібні одне на одне, нагадували піраміди, стяті на половині своєї височіни. То були домовини. Двері в них були зламані, і видно було, як у темряві заль блискали очі гієн та вовчиць, що годували своїх малят, а мерці, обдерті грабіжниками

й пожвакані звірми, валялись на порозі. Перейшовши це кладовищенське місто, виснажений Пафнутій упав перед домовиною, що стояла збоку, коло джерела, оточеного пальмами. Це була пишно оздоблена домовина; дверей їй бракувало, і в середині видно було пофарбовану кімнату, де кублилось гадюччя.

— Ось,—зідхав він,—відтепер моє мешкання, оселя мого каяття і спокути.

Він зайшов туди, відкинув геть ногою плазунів, і лежав простягшись на тахлях аж вісімнадцять годин, а після пішов до джерела й напився із жмені. Потім він зірвав дактилів та кілька стеблин лотосу й поїв його насіння. Гадаючи, що такий спосіб життя є добрий, він узяв його за правило існування. З ранку до вечора він не підводив чоло від каменю.

Аж ось одного разу, лежавши так, він почув голос, що казав:

— Подивись на ці образи і навчайся.

Тоді, піднісши голову, він побачив на стінах кімнати малюнки, що являли собою сцени веселого родинного життя. Це була дуже давня праця чудової вмілости. Там були куховари, що роздмухували вогонь, а инші патрали гуси чи смажили четвертинами баранів на триногах. Трохи далі мисливець ніс на плечах газелю, пронизану стрілами. Там селяни сіяли, жали та збирали овочі. В иншім місці жінки танцювали під звуки віол, флейт та арф. Молода дівчина грала на теорбі. Квітка лотосу блищала в її старанно зачісаному волоссі. Крізь її прозору одежу видно було чисті форми її тіла. Її груди й обличчя були заквітчані, її прекрасне око дивилось перед себе з обличчя, повернутого профілем. Постать ця була витворна. Пафнутій, глянувши на неї, схилив очі й голосно відповів:

— Чом ти кажеш мені дивиться на ці образи? Напевно на них змальовано земні дні ідолянина, що тіло його спочиває тут під моїми ногами, в глибу домовини, в труні з чорного базальту. Вони нагадують про життя мерця і, по-при всі свої ясні фарби, є тільки нічні тіні. Життя мерця! О суєта!..

— Він помер, але він жив,—відмовив голос,—а ти помреш, не живши.

З того дня Пафнутій не мав і хвилини спокою. Голос до нього промовляв безупинно. Дівчина з теорбою пильно дивилась на нього своїм оком з-під довгих рісниць. Вона й собі казала:

— Дивись: я таємнича й прекрасна. Покохай мене; вичерпай в моїх обіймах кохання, що мучить тебе. Чом ти боїшся мене? Ти не в силі мене уникнути! бо я є жіноча краса. Де гадаєш ти від мене тікати, безглуздий? Ти здибуватимеш мій образ у блиску квіток, у стрункості пальм, в скоках газель, у гомінкому струмінні води, в ніжному місячному сяєві, а коли ти заплющиш очі, то відчуєш його в самому собі. Тисяча років минуло, як чоловік, що спить тут, сповитий на ліжку з чорного каменю, пригортав був мене до серця. Тисяча років минуло, як він дістав був останній поцілунок з моїх уст, і через те сон його ще й досі напахчений. Ти мене гаразд знаєш, Пафнутію. Як це ти не пізнаєш мене? Я одне з незліченних Таїсиних утілень. Ти освічений чернець і глибоко розумієшся на спізнанні речей. Ти подорожував, а підчас подорожи навчаються як-найбільше. Часто день на чужині дає більше новин, ніж десять років домівки. Отже, не минула тебе, напевно, мова, що Таїс жила колись у Аргосі під ім'ям Гелени. Вона-ж мала в Тебах Стобрамих * друге існування. І Таїс із Тебів—це я. Як ти про це не догадався? За життя я взяла на себе належну частину гріхів світу, і тепер,

зведена тут на становище тіни, я можу ще взяти й твої гріхи, коханий ченче. Чом ти дивуєшся? Адже-ж певно, що хоч де ти підеш, ти знайдеш Таїс.

Він бився чолом об тахлі і кричав від жаху. І щоночи теорбістка сходила із стіни, приступала до нього і говорила чистим голосом, поєднаним із свіжими подихами. Та як свята людина опиралась проти спокус, що вона навіювала, то теорбістка сказала йому:

— Покохай мене, піддайся, мій друже! Доки ти мені опиратимешся, я мучитиму тебе. Ти не знаєш, яка терплячість у мертвої. Я чекатиму твоєї смерти, коли буде потрібно. Я—чарівниця, і можу вдмухнути в твоє мертве тіло дух, що знову оживить тебе і не відмовить мені того, про що я тепер марно прошу тебе. І подумай, Пафнутію, про незвичайність становища, коли твоя доброщасна душа побачить з височіни небес, як її власне тіло віддається гріхові. Сам бог, що обіцяв повернути тобі тіло після останнього суду й кінця віків, матиме з того мороку. Як можна буде надати небесної слави людському тілу, де живе диявол, де панує чарівниця? Ти не думав про такі труднощі, та й бог, мабуть, думав про це не більше. Між нами будь сказано, він не дуже спритний. Простенька чарівниця легко дурить його і, коли-б він не мав громів та блискавок, сільські хлопчиська смикали-б його за бороду. Напевно, він не має стільки розуму, як старий змій, його суперник. То чудовий митець. Я не була-б така прекрасна, якби він не попрацював над моїми оздобами. Це він навчив мене заплітати волосся, робити пальці рожевими, а нігті—агатовими. Ти не визнав його. Коли ти оселився у цій домовині, то шпурнув ногою гадюк, що тут мешкали, не турбуючись про те, що вони належать до його родини, і ти розчавив їхні яйця. Я боюся, мій бідолашний друже, чи не завдав ти собі

неприємної справи. Адже-ж тебе попереджено, що він музика і закоханий. А ти що зробив? Ти посварився з наукою і красою. От ти нещасний тепер, а Яве не йде тебе рятувати. І немає надії, що він прийде, бо він великий, як всесвіт, і не в силі ворухнутись за браком просторіни, а коли-б, над сподівання, він зробив найменьший рух, все творіння зруйнувалося-б. Прекрасний пустиннику, поцілуй мене!

Пафнутій знав про дива, зроблені чарами, і гадав, страшенно занепокоєний:

— Може бути, похований тут мрець знає слова, записані в таємній книзі, схованій неподалік на дні царської домовини. Силою цих слів мерці, прибравши свого земного вигляду, можуть бачити сонячне світло й жіночий сміх.

Він жахався, що теорбістка та мрець можуть з'єднатися, мов живі, і він побачить їхнє злягання. Часом йому здавалось, що він чує легенький шелест поцілунків.

Все бентежило його, і тепер, у відсутності бога, він так боявся мислити, як і почувати. Одного вечора, коли він лежав ниць із своєї звички, невідомий голос сказав йому:

— Пафнутію, ти й не думаєш навіть, скільки народів є на землі, і коли-б я показав тобі, що я бачив, ти помер-би від жаху. Єсть люди тільки з одним оком на чолі. Єсть люди тільки з однією ногою,—вони ходять стрибаючи. Єсть люди, що змінюють стать, і жінки там стають самцями. І єсть люди без голів, з двома очима, носом і ротом на грудях. І, скажи щиро,—хіба ти гадаєш, що Ісус Христос помер ради спасіння цих людей?

Иншим разом йому було видиво. Він бачив серед ясного світла широку вулицю, струмки та сади,

Вулицею скакали на сірійських конях Арістобул із Хереєм, і щоки юнакам червоніли від швидкого бігу. Під портиком Калікрат декламував вірші: задоволена гордість бреніла в його голосі і блищала йому в очах. В саду Зенетоміс зривав золоті яблука та пестив змія з блакитними крильми. Гермодор, убраний у біле, з іскристою мітрою на голові, міркував під священним деревом, де замість квіток були чисті профілі маленьких голівок, що мали на собі, як египетські богині, шулік, яструбів та місячні диски; а збоку коло джерела Нікій студіював над штучною сферою гармонійний рухів зірок.

Потім до ченця приступила завинена жінка, тримаючи в руках міртову галузь. Вона промовила до нього:

— Дивись! Одні шукають вічної краси і вкладають безкрайність у своє примарне життя. Інші живуть без глибоких думок. Та завдяки тому, що вони скоряються прекрасній природі, вони щасливі й уродливі, і, покидаючи життя, вони славлять найвищого творця річей, бо людина—то чудова божа пісня. І коли вони мають рацію, то яка-ж ти гава, Пафнутію!

І видиво зникло.

Отак Пафнутієві безперестанку спокушало тіло і душу. Сатана не давав йому й хвилини спокою. Самітність цієї домовини була галасливіша за ріг великого міста. Демони тут голосно реготали, а мільйони робачків, жуків та лемурів своїм життям нагадували про життя людей. Ввечері, коли він ішов до джерела, сатири, обнявшись з фавнками *, оточували його й затягали в свій пожадливий хоровод. Демони вже не боялись його. Вони гнобили його своїм глумом, соромітною лайкою та ударами. Одного разу диявол, що був менший від ліктя на зріст, украв у нього мотузок, яким він підперізувався.

Він гадав:

— Думко, куди ти мене завела?

Він постановив зрештою взятися до ручної праці, щоб дати своєму духові потрібного спокою. Коло джерела, в затінку пальм переплутались гиллям листаті банани. Він зрізав кілька галузів із них і відніс у домовину. Там він витіпав їх під камінем і розщіпив на тоненькі волокінця, як він бачив роблять мотузярі. Він задумав зробити мотузку замість тієї, що в нього украв диявол. Демони мали з того неприємність: вони перестали бешкетувати, навіть теорбістка, відмовившись від чарів, була спокійна на розмальованій стіні. І Пафнутій, обробляючи банановi стеблини, зміцняв собі відвагу та віру.

— За допомогою неба,—казав він сам собі,—я переможу тіло. А що-до душі, то вона зберегла надію. Дияволи й ця проклята марно силкуються навіяти мені сумнівів що-до божеської природи. Я відповім їм словами апостола Івана: «Спочатку було слово і слово було богом». В це я міцно вірю, і коли те, в що я вірю, є нісенітниця, я вірю в нього ще міцніше. Навіть треба, щоб це була нісенітниця, бо, в противному разі, я-б знав, а не вірив. А знання не дає життя, і тільки віра спасає.

Він сушив на сонці і мочив у росі розрізнені волокінця і що ранку перекладав їх, щоб вони не загнилися. Він радів, почуваючи, що в ньому відроджується дітяча простота. Коли він виплів собі мотузку, то нарізав очерету, щоб робити з нього кошики та мати. Кімната в домовині нагадувала кошикарню, і Пафнутій в ній легко брався після праці до молитви.

Проте, бог не сприяв йому, бо однієї ночи він прокинувся від голосу, що схолодив його жахом: він догадався, що то був голос мерця. Чути було хапливий заклик, тихеньке шепотіння:

— Гелено! Гелено! Ходім купатися зі мною! Ходімо швидче!

Жінка, що губи її торкалися абатового вуха, відповіла:

— Друже, я не можу підвестися: на мені лежить чоловік.

Раптом Пафнутій помітив, що його щока лежить на жіночих персах. Він пізнав теорбістку, що, визволившись наполовину, випростувала груди Тоді він розпачливо стиснув це вохке й запашне квітуче тіло і крикнув, палаючи бажанням прокляття:

— Лишись, лишися, моє небо!

Але вона вже стояла на порозі. Вона сміялася, і місячне проміння сріблило їй усмішки.

— Навіщо лишатися! — казала вона, — закоханому, що має таку жваву уяву, як твоя, досить і тіни від тіни. А зрештою, ти вже згрішив. Чого тобі ще?

Пафнутій плакав цілу ніч, а коли побачив світанок, то зашепотів молитву, ніжнішу за жаль:

— Ісусе, мій Ісусе, чом покидаєш ти мене? Ти бачиш небезпеку, де я опинився. Прийди-ж мені на допомогу, любий спасителю. Коли твій отець уже не любить мене, коли він не слухає мене, згадай, що, крім тебе, я нікого не маю. Між ним і мною нічого бути не може: я його не розумію, а він не має до мене жалю. Але ти народився від жінки і я кладу на тебе надії. Пригадай час, коли ти був людиною. Я благаю тебе не тому, що ти бог від бога, світло від світла, правда від правди, а тому, що ти жив бідний і кволий на землі, де я страждаю; тому, що сатана хотів спокусити твоє тіло; тому, що смертельний піт холодив тобі чоло. Я молюся до твоєї людяности, мій Ісусе, мій брате Ісусе!

Тільки він скінчив цю молитву, ламлючи руки, як страшний регіт струснув мури домовини, і голос, що він чув на верхівлі колони, глузливо промовив:

— Ось молитва, варта требника Марка-єретика. Пафнутій—аріянин! Пафнутій—аріянин!

Як блискавкою підтятий, чернець непритомно упав додолу . . . . . .

. . . . . .

Коли він розплющив очі, то побачив круг себе ченців у чорних рясах, що лили йому воду на скроні та читали молитов. Багато їх стояло ще й за порогом з пальмовим гиллям у руках.

— Коли ми переходили пустиню,—сказав один з них,—то почули крики в цій домовині; ми зайшли й побачили, що ти лежиш нерухомо на тахлях. Напевно дияволи повалили тебе на землю і втікли, коли ми прийшли.

Пафнутій, підвівши голову, запитав кволим голосом:

— Брати мої, хто ви такі? І чом ви тримаєте пальми в руках? Чи не з приводу моїх поховон?

Йому відповіли:

— Брате, хіба ти не знаєш, що нашого пан-отця Антонія, який має сто п'ять років віку, попереджено про близьку смерть, і він сходить з Клозінської гори, де був відокремився, і йде, щоб благословити незліченних дітей своєї душі? Ми вийшли з пальмами назустріч нашому духовному отцеві Але як ти, брате, не відаєш про таку велику подію? Чи може бути, що янгол не прийшов до тебе в домовину і не попередив тебе про це?

— Леле!—відповів Пафнутій,—я не годен такої ласки, і єдині господарі цього мешкання—демони та вампіри. Моліться за мене! Я—Пафнутій, антіноїський абат, найнещасніший з божих рабів.

Коли Пафнутій назвався, всі захитали пальмами і зашепотіли хвалу. Той, що говорив із ним допіру, захоплено крикнув:

— Чи може бути, що ти той святий Пафнутій, який уславився такими великими вправами, що не можна сказати, чи не дорівняєшся ти колись самого великого Антонія? Це ти, вельмишановний, навернув до бога перелюбку Таїс, і тебе бог підніс на високу колону, а потім звідти понесли серафими. Ті, хто пильнував тієї ночи біля стовба, бачили твоє доброщасне вшестя. Крили янголів оточували тебе білою хмарою, а твоя правиця благословляла людські оселі. Другого дня, коли нарід тебе вже не побачив, стогін повстав до розвінчаної колони. Але твій учень Флавіян оповістив про диво і взявся після тебе керувати ченцями. Тільки проста людина, на ім'я Павло, пішла всупереч загальному почуттю. Він запевняв, що бачив увісні, як тебе підхопили дияволи; юрба хотіла побити його камінням, і тільки якимсь дивом він уникнув смерти. Я—Зосіма, абат цих самітників, що впали ниць до твоїх ніг. Я теж, як і вони, схиляю перед тобою коліна, щоб ти благословив батька разом із дітьми. Потім ти нам розповіси про чудеса, що вчинив через тебе бог із своєї ласки.

— Господь зовсім не уславив мене так, як ти гадаєш,—відповів Пафнутій,—навпаки, він дізнавав мене страшними спокусами. Не янголи понесли мене, а стіна мороку повстала мені перед очима і весь час сунула переді мною. Я жив уві сні, бо по-за богом усе є сон. Бувши в Олександрії, я за кілька годин почув багато суперечок і дізнався, що число помилок незліченне. Вони гноблять мене і оточили мене своїми лезами.

Зосіма відмовив:

— Шановний отче, треба зважати на те, що святі, й зокрема святі самітники, підлягають страшним

іспитам. Коли тебе самого не взято було на небо руками серафимів, то, напевно, господь зробив цю ласку твоєму образові, бо Флавіян, ченці й нарід були свідками твого вшестя.

Тимчасом Пафнутій постановив дістати благословення від Антонія.

— Брате Зосімо,—промовив він,—дай мені одну з пальмових галузів та підемо назустріч нашому пан-отцеві.

— Ходімо!—сказав Зосіма,—ченцям личить військовий порядок, бо вони є військо боже. Ти і я, як ми абати, підемо попереду. А інші посунуть за нами, співаючи псальмів.

Вони пішли. і Пафнутій казав:

— Бог єдиний, бо він є правда, а вона одна. А світ різноманітний, бо він є помилка. Треба одвертатись від усіх видовищ природи, навіть від найбезпечніших з вигляду. Їхня різноманітність, що робить їх приємними, становить ознаку їхньої нечистоти. Тим-то я не можу бачити папірусу над сонною водою без того, щоб душі мені не обняв сум. Найменша пісчинка таїть небезпеку. Кожна річ спокушує нас. А жінка, вона зборище всіх спокус, розвіяних у легкому повітрі, на квітучій землі і в прозорій воді. Щасливий той, в кого душа, мов запечатана ваза! Щасливий той, хто вмів стати німий, сліпий і глухий, хто не розуміє нічого, щоб розуміти бога.

Зосіма, обміркувавши цю мову, відповів:

— Шановний отче, мені личить признатися перед тобою в своїх гріхів, бо ти відкрив мені свою душу. Отак ми віспові даємо одне одного з апостольського звичаю. Перед тим, як стати ченцем, я провадив у світі гидке життя. В Мадорі *, в тому місті, що вславилось своїми перелюбками, я скуштував усіх відмін кохання. Що-ночи я вечеряв у товаристві

молодих гультяїв та флейтисток і брав до себе ту, що мені найбільше сподобалась. Такий святий, як ти, і не уявить ніколи, до чого доводило мене шаленство бажань. Досить, коли я скажу, що не милував ні матрон, ні черниць, і захлинався в бахурствах та блюзнірстві. Я збуджував вином пал своїх чуттів, і мене справедливо вважали в Мадорі за найбільшого питця. Проте, я був християнин і зберігав серед розпусти віру в розп'ятого Ісуса. Згайнувавши все своє добро на гульню, я вже почував наближення злиднів, коли найщиріший мій приятель у втіхах раптом почав занепадати від страшної хороби. Коліна вже не тримали його, тремтячі руки відмовлялись йому служити; його затьмарені очі злипались і з горла йому вихоплювалось тільки страшне гарчання. Розум його спав важким сном. Караючи за його звіряче життя, бог повернув його на звіря. Вже втрата добра навіювала мені спасенних міркувань, але приклад мого приятеля був мені ще цінніший, він справив таке враження на мене, що я покинув світ і подався до пустині. Там я протягом двадцятьох років відчуваю мир, якого ніщо не турбує. Я взявся разом із своїми ченцями до ткацтва, будівництва, теслярства і навіть до писання, хоч, правду сказати, я маю до письма мало смаку, бо завсіди ставлю діло над думку. Дні мої повні радости, ночі мої не мають снів, і я сподіваюсь, що ласка господня прихилилась до мене, бо серед найстрашніших гріхів я завсіди зберігав надію.

Чувши таку мову, Пафнутій підвів очі до неба й прошепотів:

— Господи, ти з ласкою дивишся на цю людину, забруднену такими злочинами, на цього бахура і блюзніра, а від мене, що завсіди пантрував твоїх заповітів, ти відхиляєшся. Яка тьмяна твоя справедливість, о мій боже, і які незбагненні твої шляхи!

Зосіма простягнув руки:

— Дивися, шановний отче: можна подумати, що з-за обрію сунуть низки мандрівної комашні. То наші брати йдуть, як і ми, назустріч Антонієві.

Коли вони прийшли на призначене місце, то побачили дивне видовисько. Чернецьке військо вишикувалось трьома лавами в безмежне півколо. В першій лаві стояли найстаріші пустинники з патерицями в руках, і їхні бороди звисали до землі. Ченці, що ними керували абати Єфрем та Серапіон, і всі пустинники з Нілу стояли в другій лаві. Позад них стояли аскети, що прийшли з далеких скель. Хто з них носив на своєму почорнілому й висохлому тілі безладне лахміття, а інші мали за одяг тільки очерет, переплетений травою. Де-хто був голий, але бог покрив їх густим волоссям, як руном овець. Всі вони тримали в руках зелене пальмове галуззя; здавалось, що то смарагдова веселка повстала над ними, і вони подібні були на хор обраних, на живопліт небесного міста.

Серед зборища панував такий досконалий порядок, що Пафнутій легко знайшов ченців із свого братства. Він став коло них, загодя затуливши собі обличчя одежою, щоб його не пізнали, щоб не хвилювати їхнього побожного чекання. Раптом знявся безмежний гук:

— Святий!—гукали звідусюди:—Святий! Ось великий святий! Ось той, кого не перемогло пекло, улюбленець божий! Наш пан-отець Антоній!

Потім стала велика тиша, і всі впали ниць на пісок.

З височіни горба, серед безкрайности пустині, посувався Антоній, опираючись на руки своїм кохани учням, Макарові та Амату. Він ішов повільним кроком, але стан його був ще стрункий, і в ньому ще почувалась решта надлюдської сили. Сива борода спадала йому на широкі груди, а лисий череп йому

випромінював світло, як Мойсеєве чоло. Його очі мали орлячий погляд, а на круглих щоках йому ясніла дитяча посмішка. Щоб благословити нарід, він підніс свої руки, знеможені століттям нечуваних управ, і його голос поклав останню снагу на такі слова любови:

— Які прекрасні твої ятки, о Якове! Які приємні твої намети, о Ізраїле!

Відразу-ж із краю до краю живоплоту залунав псальм, як гармонійне гуркотіння грому:

—*Щаслива людина, що боїться господа...*

Тимчасом Антоній разом із Макаром та Аматом проходив між лавами старих анахоретів і пустинників. Цей прозірливець, що бачив небо і пекло, цей самітник, що з розщілини в скелі керував християнською церквою, цей святий, що тримався віри мучеників днями найтяжчих іспитів, цей учений, що красномовство його нищило єретиків,—ніжно промовляв до кожного з своїх синів і прощався з ними, напередодні своєї доброщасної смерти, яку бог аж тепер йому пообіцяв.

Він казав абатам Єфремові та Серапіону:

— Ви керуєте незліченним військом, і обидва ви— славетні воєводи. На небі ви одягнете золоту зброю і архангел Михайло поставить вас на чолі своїх військ.

Помітивши старого Палемона, він обняв його й мовив:

— Ось найлагідніший і найкращий з моїх дітей. Його душа ширить круг себе запашність, таку ніжну, як цвіт бобів, що він сіє що-року.

Абатові Зосімі він сказав так:

— Ти не зневірився на божественій доброті, тим-то на тобі перебуває мир господень. Лілея чеснот розквітла на гною твоєї розпусти.

У всіх словах його була непомильна мудрість.

Старим він казав:

— Апостол бачив круг божого престолу двадцять чотирьох старих, що сиділи в білих одежах, з вінками на голові.

Юнакам він казав:

— Будьте веселі; облиште сум щасливцям цього світу.

Так сіяв він навкруги розраду, проходивши фронтом свого синов'його війська. Побачивши, що він підходить, Пафнутій упав навколішки, погноблений страхом і надією:

— Отче мій, отче мій,—кричав він у нудьзі,— отче мій! Прийди мені на допомогу, бо я гину. Я дав богові Таїсину душу, я жив на верхівлі колони і в домовині на кладовищі. Моє чоло від безнастанного моління замозолилось, як верблюдяче коліно. А бог, проте, покинув мене. Благослови мене, мій отче, і я спасен. Побризкай мене ісопом і я, обмитий, заяснію, як сніг.

Антоній нічого не відповів. Він оглядав антіноїських ченців очима, що блиску їх ніхто не міг витримати. Спинивши свій погляд на Павлі, прозваному Простим, він довго дивився на нього, а тоді зробив йому знака підійти. Всі здивувались, що святий звернувся до людини, позбавленої розуму, але Антоній сказав:

— Бог дав йому більше ласки, ніж кому з вас. Підведи очі, мій сину Павло, і скажи, що ти бачиш на небі.

Павло Простий підвів очі; його обличчя засяяло і язик розв'язався.

— Я бачу на небі,—промовив він,—ліжко, прибране шатами з пурпура та золота. Навколо троє отроковиць невсипуче вартують, щоб не приступила

туди жадна душа, крім обраної, що їй призначено це ліжко.

Гадаючи, що те ліжко є символ його слави, Пафнутій восхвалив бога. Але Антоній зробив йому знака, щоб мовчав і слухав Простого, що шепотів у захопленні:

— Три отроковиці розмовляють зі мною, вони кажуть мені: «Свята має незабаром покинути землю; Таїс із Олександрії помирає. І нас поставлено коло ліжка її слави, бо ми чесноти: віра, страх і любов».

Антоній запитав:

— Лагідна дитино, що ти бачиш ще?

Павло марно водив очима з півдня на північ, з заходу на схід, і раптом його очі зупинились на антінойському абаті. Священний жах сполотнив йому обличчя, і його зіниці відбили невидиме полум'я.

— Я бачу, —бурмотів він,—що три повні радощів демони готуються схопити цю людину. Вони мають вигляд: один—башти, другий—жінки, а третій—чарівника. Всі троє мають собі назву, витаврувану розпеченим залізом: перший на чолі, другий—на череві, третій—на грудях, і назви ці—гордощі, сласність та сумнів.

Я побачив.

Сказавши так, Павло, з похмурими очима й розтуленим ротом, знову прибрав свого нерозумного вигляду.

Антінойські ченці стурбовано дивились на Антонія, але святий вимовив тільки ці слова:

— Бог дав нам спізнати свій справедливий суд. Ми повинні прославити його й мовчати.

Він посунув далі. Він ішов, благословляючи. Сонце, схилившись на обрію, огортало його славою, і його тінь, безмірно побільшена небесною ласкою, котилася позад нього, як безкрайній килим, на знак дов-

гих спогадів, що цей великий святий мав їх полишити між людьми.

Пафнутій стояв приголомшений і не бачив, і не чув нічого. Тільки єдині слова заповнили йому вуха: «Таїс помирає!» Така думка ще й разу не спадала йому в голову. Двадцять років він споглядав голову мумії, а ось гадка, що смерть загасить Таїсині очі, розпачливо вразила його.

«Таїс помирає!» Незрозумілі слова! «Таїс помирає!» Який страшний і новий зміст у цьому реченні! «Таїс помирає!» Навіщо-ж тоді сонце, квітки, струмки і все творіння? «Таїс помирає!» Нащо-ж всесвіт? Зненацька він схопився.

— Побачити її, бачити її ще раз!

І він кинувся бігти. Він не знав, ні де він, ні куди йде, але чуття його вело поправно: він простував до Нілу. Зграї парусів укривали високі води річки. Він плигнув на берлину, яку вели нубійці, і там, упавши на чардаку, пожираючи очима простір, він гукав із болю та шаленства:

— Божевільний, божевільний я, що не володів Таїс, коли ще був на те час! Божевіллям було гадати, що на світі є щось, крім неї! О, безглуздя! Я думав про бога, про спасіння своєї душі, про вічне життя, ніби все те щось важить після того, як я бачив Таїс. Як-то я не відчув, що вічність раювання була в одному поцілунку тієї жінки, що без неї життя—прикрий, беззмістовний сон? О, йолопе! ти бачив її, а бажав потойбічного добра. О, боягузе! ти бачив її, а страхався бога. Бог! небо! що це таке? І що можуть дати вони тобі, варте найменшої частки того, що вона мала дати? О, жалюгідний навіжений, ти шукав божественної правди десь, крім Таїсиних уст! Яка рука затуляла тобі очі? Будь проклятий той, що засліпив тебе тоді! Ти міг купити ціною прокляття хвилину її кохання,

і ти не зробив цього. Вона розкривала тобі обійми тіла, напоєного пахощами квіток, і ти не пірнув у невимовне зачарування її оголених грудей! Ти послухався заздрісного голоса, що казав тобі: «Повстримайся!» Дурню, дурню, нещасний дурню! О, жаль! О, гризоти сумління! О, розпач! Не мати радости понести в пекло спогад про незабутній час і гукнути до бога: «Пали мені тіло, суши кров мені в жилах, спопели мені кості, та не віднімеш ти в мене спогаду, що напахчує мене і живить на віки вічні!».. Таїс помирає! Смішний боже, ти й не знаєш, як я глузую з твого пекла! Таїс помирає, і вона ніколи не буде моєю, ніколи, ніколи!

І тим часом,як берлина сунулась за швидкою течією, він лежав цілими днями ниць і бурмотів:

— Ніколи! ніколи! ніколи!

Потім, пригадуючи, що вона віддавалась, тільки не йому, що вона розливала по світу хвилі кохання, а він не занурив у них своїх уст,—він схоплювався і вив від туги. Він дряпав собі груди нігтями і шарпав руками собі тіло. Він гадав:

— Коли-б то я міг убити всіх, хто кохав її!

Думка про ці вбивства заливала його насолодним шаленством. Він марив, як-би він поволі задушив Нікія, не хапаючись, зазираючи йому в-вічі. Потім його шаленство раптом ущухло. Він став кволий і ніжний. Незрозуміла ласка зм'ягшила йому душу. Його обняло бажання кинутись на шию приятелеві свого дитинства і сказати йому: «Нікію, я люблю тебе, бо ти її кохав. Кажи мені про неї! Скажи мені, що вона тобі казала». А вістря цих слів безнастанно проймала йому серце: «Таїс помирає!»

— Прозорості дня! посріблені нічні тіні, зорі, небо, дерева з тремтячими верховіттями, дикі звірі, свійські тварини, турботні душі людей,—чи чуєте ви

—«Таїс помирає»! Зникніть світло, повітря й запашність! Згиньте, прояви і думки всесвіту! «Таїс помирає»... Вона була краса світу і все, до чого вона підходила, квітчалося відлисками її вроди. Які чудові були мудреці, що сиділи біля неї на бенкеті в Олександрії. Яка гармонійна була їхня мова! Рої дотепних речень злітали їм із уст і сласність напахчувала всі їхні думки. І тим, що Таїсин подих був на них, все, що казали вони, було коханням, красою і правдою. Чудова незбожність надавала принади їхнім суперечкам. Вони легко виявляли пишноту людського єства. Леле! і все це тепер тільки сон. Таїс помирає! О, як природньо було-б, якби й я помер з її смерти! Та чи можеш ти померти, ти, усохлий паростку, заплоде, виснажений у злобі й безслізних риданнях? Нещасний недоноску, як гадаєш ти зазнати смерти, не знавши життя! Хоч-би бог існував і прокляв мене! Я сподіваюся і хочу цього. Боже, якого я ненавиджу, слухай мене! Прокляни мене! Щоб змусити тебе на це, я плюю тобі в обличчя. Мені треба вічного пекла, щоб появити той вічний гнів, що я маю. . . . . .

. . . . . .

На світанку Альбіна зустріла антінойського абата на порозі келій.

— Ти вчасно прийшов, шановний отче, до наших мирних осель, бо, напевно, ти йдеш благословити святу, що дав був нам. Ти знаєш, що бог у своєму милосерді кличе її до себе, та як міг-би ти не знати новини, що янголи розносять по пустинях? Тому правда, що Таїс уже напередодні доброщасної смерти. Її праці закінчені, і я мушу повідомити тебе про життя, що вона провадила серед нас. Після того, як ти пішов, вона лишилась замкнена у келії, де ти поклав печатку, і я послала їй разом з їжею таку флейту, на яких грають по бенкетах дівчата її фаху. Я зробила так,

щоб вона не піддалася на сум, і щоб перед богом вона виявила не менше принади та хисту, ніж перед людьми. Я зробила завбачливо, бо Таїс весь час величала на флейті славу господню, і дівчата, що чули невидиме бреніння, казали: «Ми чуємо соловейка з небесних гаїв і лебедину пісню розп'ятого Христа».

Отак Таїс виконувала свою спокуту, а згодом шістдесят день, дверина, що ти запечатав, розчинилась сама собою, і глиняна печать зломилась без дотику людської руки. З цього знаку я зрозуміла, що іспит, що ти наклав, має скінчитися, і бог простив флейтистці гріхи. З того часу вона поділяла життя моїх доньок, працювала й молилась із ними разом. Вона повчала їх скромністю своїх рухів та мови і здавалась серед них образом сором'язливости. Часом вона сумувала: але ці хмаринки минали. Коли я побачила, що вона приліпилась до бога вірою, сподіванням і любов'ю, то не побоялась ужити її вміння та краси її сестрам на науку. Я попросила її виставляти перед нами діла побожних жінок і мудрих дівчат із св. письма. Вона вдавала Естер, Дебору, Юдіту, Марію, Лазареву сестру, і Марію, матір господню. Я знаю, шановний отче, що твоя суворість обурюється на гадку про ці вистави. Але навіть ти зворушився-б, якби побачив в тих побожних сценах, як вона точила справжні сльози й простягала до неба руки, мов пальми. Я давно вже керую жінками і маю за правило не суперечити їхній удачі. Кожне зерно дає різні квітки, і кожна душа освячується по-різному. Треба зауважити, що Таїс віддалася богові тоді, коли була ще прекрасна, а така жертва, хоч і не одинока, але й не густо трапляється... Краса та природня врода не покинули її й після трьох місяців пропасниці, що з неї вона помирає. Підчас своєї недуги вона безнастанно бажає бачити небо, і я сказала, щоб її

виносили що-ранку на подвір'я до колодязя, під давнє фігове дерево, де в затінку черниці цього монастиря звичайно відбувають свої збори. Ти побачиш її там, шановний отче; поспішай, бо бог її кличе, і ввечері покривало вже сховає її обличчя, що бог утворив на турботу й науку цього світу.

Пафнутій пішов за Альбіною на подвір'я, залляте вранішнім світлом. На цегельних покрівлях сиділи барвисті голуби, мов низка перлів. На ліжку, у затінку під фіговим деревом, спочивала Таїс, вся в білому, схрестивши руки на грудях. Навколо завинені жінки казали передсмертні молитви:

— *Май жаль до мене, мій боже, з своєї великої лагідности і змий моє беззаконня множністю свого милосердя*!

Він покликав її:

— Таїс!

Вона підвела повіки і повернула на голос білки своїх очей.

Альбіна зробила завиненим жінкам знак відійти на кілька кроків.

— Таїс,—сказав знову чернець.

Вона підвела голову; тихий подих зійшов з її блідих ст:

— Це ти, мій отче?.. Чи пригадуєш ти воду з джерела і дактилі, що ми зірвали?. Того дня, отче, я народилася в любові... в житті.

Вона замовкла і знову схилила голову.

Смерть була на ній, і смертельний піт вінчав їй чоло. Уриваючи урочисту тишу, залунав жалібний спів горлиці. Потім ридання ченця змішалися з псальмами дівчат:

— *Омий мене від бруду і очисти мене від моїх гріхів. Бо я знаю свою неправду, і мій злочин без упину повстає переді мною.*

Зненацька Таїс випросталась на ліжку. Її фіялкові очі широко розтулились і, блукаючи поглядом, простягши руки до далеких горбів, вона промовила ясним і свіжим голосом:

— Ось вони, троянди вічного ранку!

Її очі блищали; легенький жар кольорив їй скроні. Вона знову ожила, ніжна й прекрасна, як ніколи. Пафнутій, навколішках, оповив її своїми чорними руками.

— Не вмирай!—гукав він чужим голосом, що його й сам не пізнавав.—Я кохаю тебе, не вмирай! Слухай, моя Таїс! Я обдурив тебе, я був тільки нещасний божевільник. Бог, небо, все це—ніщо. Немає нічого справжнього, крім життя на землі й кохання істот. Я кохаю тебе! не вмирай! Це неможливо; ти для мене надто дорога. Ходім, ходімо зі мною. Тікаймо, я понесу тебе світ-за-очі в своїх обіймах. Ходімо, кохаймося. Почуй мене, моя кохана, і скажи: «Я житиму, я хочу жити!» Таїс, Таїс, уставай!

Вона не чула його. Її очі затонули у безкрайньому. Вона шепотіла:

— Небо розкривається... Я бачу янголів, пророків і святих; добрий Хведір між ними, і в руках його повно квіток, він посміхається до мене, він кличе мене... Два серафими йдуть до мене... Вони вже близько... Які вони прекрасні!.. Я бачу бога.

Вона радісно зідхнула, і її голова нерухомо впала на подушку. Таїс була мертва. Пафнутій, розпачливо обнявши її, пожирав її бажанням, лютістю та коханням.

Альбіна гукнула йому;

— Іди геть, проклятий!

І вона ніжно поклала пучки на повіки померлої. Пафнутій одійшов, хитаючись; полум'я пекло йому очі, і йому здавалось, що земля під ним розсідається.

Дівчата завели хвальну Захарієву пісню:

— *Будь благословенний господь, бог Ізраїля.*

Зненацька голоси їхні урвались. Вони побачили обличчя ченця, кинулись врозтіч і кричали з жаху:

— Вампір, вампір!

Він став такий гидкий, що, провівши рукою по обличчю, відчув своє потворство.

ПРИМІТКИ*).

Стор.

13 Кенобіти — ченці, що жили громадою, противно анахоретам, що тримались по-одинці.

14 Тебаїда — один із трьох країв давнього Єгипту, Горішній Єгипет. Пустиня, що на захід цього краю, й була оселею першим християнським ченцям.

„ Етіопія — давня назва земель, що лежали на південь від Єгипту.

„ Сатири — другорядні грецькі божки, супутники Бахуса (див. прим. до ст. 45). Їх уявляли з людськими обличчями, але з гострими, як у тварин, вухами, ріжками на голові й цапиними ногами.

15 Антоній — найвідоміший з тебаїдських анахоретів (251—356), що, за легендою, зазнав у своїй келії силу спокус від диявола.

„ Антіноя — місто в давньому Єгипті, у Тебаїді на правому березі Ніла. Свою назву дістало після того, як імператор Адріян збудував у ньому храм на честь свого фаворита Антіноя, що втонув у Нілі коло самого міста.

16 Девкаліон — мітичний тесалійський (у Греції) цар, Прометеїв син. Це ніби Ной грецької мітології. Коли землю залило водою, Девкаліон із своєю дружиною Піррою врятувались на байдаку і причалили до гори Парнас. Тільки вони вдвох урятувались і дали початок новій людності на землі. Для цього вони кидали позад себе каміння—з кожного Девкаліонового камінця ставав чоловік, із кожного Пірриного—жінка.

17 Венера — римська богиня краси й кохання, що, за переказом, народилась із морського шумовиння.

„ Леда — Юпітерова (див. прим. до ст. 38) коханка, що прибрала форми лебідки, щоб йому сподобатись.

*) Висловлюю подяку М. К. Зерову, що не відмовився виправити в примітках транскрипцію власних імен. *Пер.*

Стор.

17 П а з і ф а я — дружина Міноса, легендарного царя острова Крета, й мати чудища Мінотавра, напівлюдини, напівбика.

23 М а к е д о н я н и н—Олександер Великий, грецький цар, найбільший завойовник усіх часів (356–323 р. перед р. х.), вихованець великого філософа Аристотеля. 332 року перед р. х. він здобув Єгипет, відвоювавши його у персів, і заклав м. Олександрію, що стало пишним центром елінської (грецької) культури, славилось своїми книгозбірнями, наукою та мистецтвом, а згодом олександрійська богословська школа відограваля велику ролю в суперечках про християнську віру. 30 року перед р. х. Єгипет увійшов до складу римської імперії, і до кінця II ст. по р. х. Олександрія зберігала значіння світового культурного центру. Першого вдару завдало тут елінізмові християнство, що почало боротьбу з «поганською» освіченістю. 389 р. по р. х., з вимоги патріярха Теофіла, спалена була та частину міста, де був храм Серапіса (див. прим. до ст. 34) і з ним усі наукові скарби. Рештки грецької освічености знищено 642 р., коли Олександрію зруйнували араби.

24 С ф і н к с — кам'яна фігура лева з людською головою, що лежить витягнувши вперед лапи. Сфінксів уважали за охоронців храмів та п і р а м і д — величезних кам'яних домовин єгипетських царів—фараонів. Тому до пірамід і храмів часом ведуть цілі алеї сфінксів.

25 К е н т а в р и — за давнє-грецьким переказом, напівзвірячий тесалійський нарід, що жив по лісах та горах. Їх уявляли з людським тулубом по пояс і з конячою нижньою частиною тіла.

26 Ц е з а р — тут розуміється римський імператор Константин Великий (274—337), що переміг імператора М а к с е н ц і я (306 р.), який після поразки утопився в Тібрі. Ця перемога була разом з тим і перемогою християнства, бо Константин визнав його за державну релігію.

28 С к е п т и к и — представники філософської науки скептицизму, що або не приймає на віру ніяких тверджень без доказу, або взагалі заперечує можливість спізнання— т. зв. абсолютний скептицизм.

М е м ф і с — давнє єгипетське місто, що, за переказом, його заклав перший єгипетський фараон Міна (за IV тисячоліття перед р. х.).

Стор.

30 К о с — один із Спорадських островів (тепер Станко чи Істанкой) коло берегів К а р і ї, колись багатого краю в південно-східній частині Малої Азії. Острів Кос славився в давнину вином, амфорами (вазами) та тонкими тканинами.

31 І п о с т а с і — тоб-то три особи божества в християнській релігії: бог-отець, бог-син і бог-дух святий.

32 А р с і н о ї т і д а — назва кількох міст на Сході, в тому числі одного й у Єгипті, від імени Арсіної, дочки грецького правителя Птоломея І, що дістав намісництво в Єгипті після смерти Олександра Великого (323 р. перед р. х.), прикрасив і зміцнив Олександрію та поклав основу славетному олександрійському Музеєві, центрові наукового й культурного життя, з великою книгозбірнею (коло 700.000 сувоїв).

33 С и р е н и — у Гомера (див. прим. ст. 42) дві, а за пізнішими переказами три прекрасні дівчини, що, живучи на острові, своїми чарівними піснями приваблювали мореплавців і губили їх.

„ А р і я н и — прихильники так званої аріянської (з імени олександрійського священика Арія) єреси, що заперечувала рівність бога-отця й бога-сина, твердячи, що-бог-отець створив у часі хоч і подібного на себе, але де-що иншого сина, божественну істоту, ніби перехідну між богом і людиною. Хоч на вселенському соборі (325 р.) в Нікеї (звідци «нікейський символ віри», «нікейська віра») бога-сина й було визнано за «єдиносущого» з богом-отцем, а не тільки «подібного» йому, проте аріянська єресь ще довгий час гостро хвилювала християн.

„ О б о л — давня грецька дрібна срібна чи мідна монета, шостина д р а х м и. Драхма по різних місцевостях мала різну цінність (пересічно 20—30 коп.).

34 К е н о к е ф а л — назва великих мавп, що водяться в Єгипті й мають схожі з собачими морди. Відповідно до нашого—песиголовець.

„ П р і я п — в грецькій мітології бог полів і садів, син Діоніса (див. Бахус, прим. до ст. 45) та богині кохання й краси Афроділи.

„ С е р а п і с — єгипетський бог, володар підземного світу й померлих душ. П о р т и к и — криті колонади, які вели до священого місця, — п р о п і л е ї в, що оточувало храм.

34 Акротери — майданчики на причілку в будівлі: вгорі—поземі, що прикривали верхню черепицю, а по кутках—скошені за схилом даху; на де-яких акротерах по храмах містились символичні виобрази.

35 Платон — поруч Арістотеля найбільший серед давніх філософів. Народ. коло 425 р. перед р. х., помер 347 р. В своїй філософії він гостро ставив той світ, що ми сприймаємо своїми чуттями, проти світу ідей: світ ідей (чистих розуміннів) есть справжній початок усіх речей, а те, що ми сприймаємо чуттями, есть тільки відбиток того справжнього світу. Найвища ідея, за Платоном, есть ідея добра, тотожня з божеством. Пройти в цей надчуттьовий світ ідей можливо для душі, поки вона не народилась, а під час земного існування—тільки моментами великого піднесення, поетичного чи філософського надхнення.

36 Стрижилі — особливі греблиці, вживані того часу по парнях.

„ Атицизм — витонченість думки, дотепність, властиві атичній культурі. Атика—одна з вісьмох провінцій середньої Греції із славетною столицею Атенами.

37 Амелій і Порфір — представники так зв. олександрійської філософії, що поєднувала в собі грецьку філософію, зокрема Платонову, із східніми світоглядами.

„ Мілетяни — мешканці Мілету, колись славетного міста в Малій Азії. Це була квітуча грецька колонія і багатий порт, батьківщина кількох видатних грецьких філософів. Підпавши під владу персів (494 перед р. х.), Мілет почав утрачати своє значіння, і остаточно зруйнував його Олександер Македонський.

„ Серапій — храм бога Серапіса в Олександрії, найвидатніша, поруч римського Капітолія, будівля того часу. В Серапію містилась друга розміром Олександрійська книгозбірня (200.000 сувоїв).

38 Уліс — у греків Одісей, син Лаерта, другорядного героя грецької мітології, цар Ітаки, одного з Іонійських островів (тепер Тіякі). Підчас облоги Трої (див. прим. Ахіл до ст. 47) він стояв на чолі 12 кораблів і визначався хитрощами, спритністю та ораторським мистецтвом. Після троянської війни він рушив додому з Нестором, мітичним героєм, що, крім инших подвигів, брав участь і в Троянській війні та показав себе не тільки відважним войовником, але й мудрим радником. Але

Стор.

Одісеєва мандрівка тривала, через різні чудесні пригоди, аж десять років. Повернувшись додому, він перебив, за допомогою свого сина Телемаха та вірних слуг, женихів своєї дружини Пенелопи, що за час його відсутности мучили її своїми намаганнями. Одісеєві пригоди оспівано в Гомеровій «Одісеї».

38 Юпітер — зверхній бог неба в італійських народів, керовник усіх небесних явищ, давач перемоги й оборонець правди. В Римі його шанували, як охоронця держави.

„ Перікл — видатний атенський державний діяч (V вік перед р. х.), що в своїй діяльності прагнув здійснити в Атенах демократичний лад. Сприяючи науці й мистецтву. Перікл підніс Атени до значіння культурного центру всіх греків. Вік Перікла єсть час найвищого розвитку грецької культури.

„ Сатрапи — в давньому перському царстві намісники провінцій, що користувались необмеженою владою й дуже гнобили нарід.

39 Деміург — по-грецьки «творець», у Платона (див. прим. ст. 35)—бог, як творець всесвіту, а в пізніших прихильників Платонових (неоплатоників)—світова душа, з якої повстав видимий світ, ніби її тіло.

„ Логос — буквально з грецької «слово», «розум», в олександрійській релігійній філософії означало вічну божественну думку про світ, що вона підчас творення виступила з бога, як син божий, середня істота між богом і світом.

„ Еони — так звалися у гностиків (див. прим. Базілід до ст. 94) сили, що походять від божества й зумовлюють різні світові епохи, розвиток їх і кінець.

41 Східній імператор — див. Константцій (прим. до ст. 87).

„ Патріярх Атанасій — один із найвидатніших «отців церкви», названий Великим. Все життя своє він присвятив боротьбі з аріянством (див. прим. ст. 33) і зазнав від аріян та прихильних до них імператорів багато лиха. Кілька разів був у вигнанні. Помер 373 р.

„ Нереїда — одна з п'ятдесятьох дочок Нерея, доброзичливого й справедливого морського діда, та Доріди— доньки Океана, що був батьком численних морських та річних божків.

Стор.

41 Евност («Добрий поворот»)—західня олександрійська гавань, що лежала між містом, островом Фаросом проти міста та великим молом (Гептастадієм), що єднав той острів із олександрійським надбережжям.

42 Гомер — ім'я поета, що його творчості приписують дві давні грецькі поеми, найдовершеніші зразки світової епічної поезії—Іліяду (див. прим. Ахіл до ст. 47) та Одісею (див. прим. Улісдо ст. 38). За переказом, Гомер був сліпий; за час утворення гомерівських поем сучасна наука визнає IX ст. перед р. х.

„ Анаксаґор — грецький філософ (534—428 перед р. х.), що наука його мала подібні риси з сучасною атомістичною теорією про будову матерії. Анаксаґор учив, що різноманітність природи залежить від різних якістю, але незмінних основних часток матерії—«сім'я» чи «речей». Ці частки спочатку пробували в стані спокою, але згодом, під впливом відмінної від матерії духовної сили (божества), вони взялися рухом і створили своїми з'єднаннями світ.

„ Академія — з самого початку була школою філософа Платона (див. прим. до ст. 35), що викладав свою філософію слухачам у Академовому саді, в південній частині Атен.

43 Аспазія із Мілета — славетна жінка давнини, що визначалась своєю вродою, розумом і дотепністю. Переїхавши з Мілета до Атен, вона стала дружиною Перікла (див. прим. до ст. 38).

„ Геркулес—у греків Геракл,—національний герой, напівбог, що вчинив силу різних чудесних подвигів. Міт про Геракла (Геркулеса)склався не тільки з грецьких легенд, але й із сторонніх азіятських та єгипетських переказів, і Гераклова постать стала центральною у всій давній мітології та релігії.

„ Протей — у Гомера морський дід, що вмів провіщати майбутнє; він пас на єгипетському острові Родосі тюленів морської богині Амфітріти.

45 Евріпід — великий грецький трагик (480—406), що творчість його різниться від творчости попередників нахилом до психологічного розроблення характерів і меншою увагою до суто-зовнішніх ефектів. Найтонше змальовував він жіночі характери, зокрема їхні негативні риси, і за це його називали женоненависником. Драм його числять 92.

Стор.

45 Менандр — грецький поет (342—290), що написав більше, як 100 п'єс, де виявив тонку дотепність, правдивість характерів і житьову мудрість. Утонув, купаючись, у розцвіті свого хисту.

„ Бахус, або Діоніс — бог природньої плодючости. Він перший посадив виноград і навчив людей здобувати вино, мед, культивувати хлібне зерно. Греки пишно святкували Діонісові свята, і пізніше з цих святкувань і пісень повстав давній театр.

46 Котурн — узуття з високими дерев'яними підставками, що надівали грецькі актори, щоб надати трагедії величнішого вигляду. Носили вони підчас вистави й маски, що вкривали всю голову й мали пристрої, щоб збільшувати силу голоса; маски дозволяли чоловікам виконувати в давньому грецькому театрі жіночі ролі.

„ Полій — атенський актор часів Перікла (див. прим. до ст. 38).

„ Росцій—римський актор (134—61 р.), улюбленець римської публіки, раб із походження.

„ Арголіда чи Аргос — північно-східня частина півострова Пелопонес (тепер Морея), відома була своєю морською торгівлею. Трезен — одне з міст у Аргосі.

„ Федра — дружина грецького героя Тезея, що запалилась коханням до свого пасерба, Іполіта; коли той відкинув її намагання, вона обмовила його перед його батьком, а своїм чоловіком, той прокляв сина й цим спричинився до його загину. Але й сама Федра позбавила себе життя.

47 Епікур — грецький філософ (342—270), що вбачав суть щастя у втіхах, але не тимчасових, а тривалих, до яких шлях єсть чеснота. Він заснував у Атенах свою школу в саду, спеціяльно на те купленому. Учні його й прихильники його філософії дістали назву епікурійців. Тепер епікурійцями звуть людей, що прагнуть до чуттьових насолод, але давній епікуреїзм навіть заперечував бажання, бо вони порушають найвищу втіху—душевний спокій.

„ Ахіл — найбільший герой давнє-грецького епосу «Іліяда», син Пелея, володаря мірмідонянського народу в Тесалії (Греція). Він узяв участь у славетній Троянській війні, що один із кінцевих казкових епізодів і малює описана у А. Франса вистава. Щоб з'ясувати ролю

дієвих осіб цієї й дальших сторінок, треба спинитися на самій війні. Трою (чи Іліон), мітичну столицю троянського народу, що жив на північному заході Малої Азії в країні Троаді коло взгір'їв гірського пасма Іди, зруйнували греки 1184 року перед р. х. Причини й самий перебіг цієї війни рясно прибрано легендами. Ніби Парі с (Парід), другий син троянського царя Пріяма, викрав Гелену, дружину спартанського царя Менелая, яку обіцяла йому богиня краси Афродіта, і ображений цар, підтриманий иншими грецькими володарями, посунув війною на Трою, щоб відібрати Гелену. На чолі війська став брат його Аґамемнон. Дев'ять років тривала облога Трої без рішучої переваги, аж почала схилятись на бік греків, коли Ахіл забив Гектора, першого Пріямового сина й головного троянського ватажка, хоч і сам Ахіл згодом загинув у бійці. Проте, грекам довелося таки брати Трою хитрощами. Вони вдали, ніби покинули облогу й подалися додому, а троянцям лишили, ніби дарунок за хоробрість, великого дерев'яного коня, де в середині загодя сховались грецькі салдати. Вночі, коли троянці затягли коня в місто, греки звідти вилізли, відімкнули браму й упустили своє військо, що повернулося. Троя була зруйнована й спалена. Троянок полонено, в тому числі Гекубу, дружину Пріямову, матір Касандри й Поліксени. Легенда каже, що Ахіл любив за життя Поліксену й обіцяв відвести грецьке військо від Трої, коли Поліксена стане йому за дружину. Але Ахіла вбито, і після смерти, з вимоги його тіни, син його Пір приніс Поліксену в жертву.

47 Данаєві діти — так звуться в Гомеровій «Іліяді» греки з імени арґоського (див. прим. Арґоліда до ст. 46) царя Даная, бо пізніший арґоський цар, Аґамемнон, став на чолі греків підчас троянської війни.

„ Акамант — син легендарного героя Тезея, теж брав участь у Троянській війні. Він був серед вояків, що сховались у дерев'яній коняці.

48 Елада — за давніх часів назва міста в південній Тесалії, але згодом цим ім'ям почали називати всі грецькі держави, крім Пелопонеса. В такому розумінні його вжито і в тексті.

„ Аїд — в грецькій мітології володар підземного царства, куди йшли тіні людей після смерти. З імени цього бога й підземний світ теж називано Аїдом.

48 Божественно-мудрий грек — тут Доріон має на увазі свого вчителя Епікура.

49 Лаїс — ім'я двох грецьких перелюбок визначної краси.

„ Клеопатра — єгипетська цариця, славетна своєю красою. Вона скорила своїм чарам римського імператора Юлія Цезаря (101—44 р. перед р. х.), що був походом у Єгипті, й потім сама переїхала до Риму. Після Юлієвої смерти, вона так само зачарувала Антонія (див. прим. Цезар до ст. 55), але коли Антонія переміг Октавій, якого їй причарувати не пощастило, вона заподіяла собі смерть, притисши до грудей отрутну змію.

51 Німфи — богині, що, за грецьким віруванням, жили в лісах, водах та гротах; серед них були морські німфи (океаніди та нереїди), наяди, ореади, дріяди й ин.

53 Евр — східній вітер у греків.

„ Кілікія — давня країна в гористій частині Малої Азії.

„ Нубія — країна в Африці між Єгиптом та Етіопією.

54 Кападокія — давня країна в Малій Азії, на захід від Вірменії.

55 Альмеї — назва східніх танцюристок, що брали участь у всіх родинних святах—веселлі, народжені, навіть похоронах.

„ Цезар — розуміється Октавій Август, римський імператор (63 р. перед р. х.—14 по р. х.), спадкоємець Юлія Цезаря. Після того, як Юлія Цезаря забив Брут (див. прим. до ст. 96), Октавій, разом з Антонієм, теж племінником Цезаревим, та Лепідом уклав тріумвірат, поділивши між собою Римську Імперію, але потім переміг Антоній (31 р. перед р. х.) і став єдиним римським імператором. Доба його царювання була найблискучіша й найславніша в римській історії.

58 Кірена — місто й грецька колонія на захід від Єгипта.

59 Неофітка — неофітом зветься той, хто недавно визнав якусь релігію.

„ Амулет — яка-небудь річ, що ніби має силу застерігати того, хто носить її, від лиха.

62 Константин, Максенцій — див. прим. Цезар до ст. 26.

63 Акарнанія — крайня західня частина давньої Елади.

Стор.

64 Антіохія — місто в Азіятській Турції, колись квітуча столиця Сирії на річці Оронті, що вливається в Середземне море.

67 Діркея — мітична жінка, яку вмертвили сини Антіопи, цариці амазонок. Вони прив'язали її до хвоста дикого бика, і той пошматував її. Бахус (див. прим. до ст. 45) обернув її на джерело.

„ Медімн — грецька міра = 50 літрів.

68 Добра богиня сирійців — Іштар (планета Венера), втілення жіночого початку в житті природи

„ Геката — богиня пекла в греків з трьома головами чи трьома голубами, инакше Персефона.

„ Ізіда — богиня шлюбу та хліборобства в Єгипті.

„ Халдея — так звали грецькі історики Вавилонію.

70 Саркофаг — труна, де єгиптяни ховали свої мумії. Тут у значінні звичайної труни.

„ Діоклетіян — римський імператор (245—313), що дуже гнобив християн, які назвали його царювання «добою мучеників».

71 Стоїки — філософська школа, що прагнула надати філософії загально-зрозумілої форми й практичного ухилу. Тому стоїки найбільше спинялись на етиці, де вчили діяти в цілковитій згоді з природою, і всяким зовнішнім обставинам та впливам протиставляти незалежність морального настрою.

75 Родопіс — славетна грецька куртизанка, що жила в VI ст. перед р. х.

77 Тартар — пекло (у греків).

80 Павло — тебаїдський анахорет, помер року 341 (приблизно).

„ Гермес — чи у латинян Меркурій, Юпітерів син, вістун богів, бог красномовства й торгівлі.

„ Юнона — Юпітерова дружина, богиня шлюбу. Її уявляли гордовитою, ревнивою і мстивою.

82 Сібіли — мітичні жінки-провісниці, що дістали дар пророкування від якого з божеств (найбільше від Аполона) і що серед їхніх пророкувань було ніби й пророкування про Христа.

84 Харіти—чи грації, три сестри, богині хупавости й усього, що дає природі й людському життю краси та принади.

84 Мельпомена — муза трагедії у греків.

85 Константин — див. прим. Цезар до ст. 26.

„ Пантеон — славетний храм у Римі, присвячений усім богам.

„ Картаген (властиво: Картагіна) — місто в Африці що заснували фінікійці в VII ст. перед р. х. на півострові, близько якого тепер м. Туніс. Картаген став столицею могутньої морської республіки, яку зруйнували римлян після впертої й важкої боротьби (146 р. перед р. х.).

86 Демостен — найблискучіший із атенських політичних промовців (384—322 перед р. х.).

„ Троглодити —назва передісторичним народам, що жили по печерах.

„ Гадес — чи.в латинян, Плутон, Юпітерів брат, бог пекла і мертвих.

87 Коństанцій — один із синів Константина Великого (див. прим. Цезар до ст. 26), що поділили між себе Римську імперію. Констанцієві після цього поділу дістався Схід (Греція, Мала Азія та Єгипет),але після смерти обох своїх братів, Константина та Константа, він зробився імператором єдиної імперії (317—361).

88 Кастор і його брат, близняк Полукс—мітичні герої, сини Юпітера та Леди (див. прим. до ст. 17). Обидва брата почували одне до одного глибоку приязнь, і імена їхні стали символом глибокої дружби.

89 Епіктет — філософ-стоїк (див. прим. до ст. 71) першого століття по р. х. Був у Римі рабом; господар безжально мучив його, але ці муки Епіктет терпів справді із «стоїчним» спокоєм. Імператор Нерон звільнив його із рабства.

„ Марк Аврелій — римський імператор (царював з 161 до 180 р.), що вславився своєю суто-стоїчною мудрістю й любов'ю до філософії та письменства.

90 Зенон — грецький філософ, основоположник стоїцизму (кінець IV ст. перед р. х.).

„ Апіс — священний бик у давніх єгиптян.

91 Яве — Ієгова, біблійний бог.

92 Паллада-Атена чи, в латинян, Мінерва, — богиня, якій греки надавали багато прикмет: вона була богинею хліборобства, світла, мудрости, а так само хоробрости і війни.

Стор.

92 Гіганти — в грецькій мітології дике плем'я велетнів, що розпочало війну з богами за небо. Боги, після важкої боротьби, перемогли їх.

„ Тіфон — ватаг гігантів, що пішли приступом на небо й що його Юпітер уразив блискавкою.

„ Аполон Кітаред — велетенська антична мармурова статуя бога Аполона (див. прим. до ст. 99), одягнутого в довгу туніку з зачісаним, як у дівчини, волоссям.

94 Орфічні поеми —грецькі пісні, приписувані Орфеєві, найбільшому давньому мітичному музиці, що грою своєю скоряв навіть дикого звіря.

„ Езоп — грецький байкар, раб із походження

„ Пітагор — грецький філософ і математик VI стол. перед р. х., основоположник пітагорійської школи в грецькій філософії. Наука його визначалась високою моральністю, і своїх учнів він схиляв до суворого життя. Але чи жив він справді, то непевно, бо нічого з його праць до нас не дійшло.

„ Базілід — відомий олександрійський філософ (учив 130 р.) представник т. зв. гностицизму, філософської течії, що пробувала перетворити християнство за зразком давніх містерій, обернути його на природню релігію, що становила суть усіх гностичних систем. Основним питанням було у гностиків творіння світу, і вони вважали, що матеріяльний світ створило не найвище божество, а нижчий творець (деміург). Своїми фантастичними уявленнями про бога гностики зводили на нівець усі моральні цілі євангелії.

„ Валентин — один із найзнакомитіших гностиків, родом олександрієць, жив і учив у Римі з 141 по 160 р.

95 Пеліон і Оса — гори в Тесалії. За мітом, велетні, повставши проти Юпітера й хотівши взяти небо приступом, нагромадили Пеліона на Осу. Вираз «нагромадити Пеліона на Осу» лишився від цього міту із значінням: покласти велику працю, а нічого не досягти.

„ Ціцеро́н — найкрасномовніший із римських ораторів, народився 106 р. перед р. х. Брав близьку участь у політичному житті Риму й був забитий убійниками, що послав Антоній (див. прим. Цезар до ст. 55), проти якого Ціцерон боровся. В своїй філософії був еклектик (поєднував різні системи), але його трактати цінні незрівняною чистотою, багатством і гармонійністю стилю.

Стор.

96 Філіпи — місто в Македонії коло моря, де Антоній та Октавій перемогли Брута (див. дальшу прим.) та Касія (42 р. перед р. х.).

„ Брут — римський республіканець, що забив імператора Юлія Цезаря, якого вважали за Брутового батька, з метою зробити Рим республікою. Брута разом з його спільником у змові проти Цезаревого життя, Касієм, розбили Антоній та Октавій, і він, з розпачу, що не врятував республіки, заподіяв собі смерть, кинувшись на меча.

97 Сармати — давній нарід, що жив у східньо-европейській долині й воював проти римлян.

„ Квади — германський нарід, що жив на території теперішньої Моравії і воював проти римлян за Марка Аврелія (див. прим. до ст. 89).

„ Маркомани — теж германський нарід, жив на території тепер. Богемії і разом із квадами воював проти Риму.

99 Мітра — один із геніїв давньої перської релігії, дух божественного світла.

„ Адоніс — мітичний молодий грек дивної краси; його смертельно поранив дикий кабан, і Венера (див. прим. до ст. 17) обернула його на квітку анемон. На честь його влаштовували свята—т. зв. Адонії.

„ Аполон — грецький і римський бог поезії, мистецтва, так само сонця і дня, називаний іще Фебом, Юпітерів син, світлий «сонячний» бог.

100 Другий Платон — Плотін (205—270), найбільший із т. зв. новоплатоників, що в основі його науки лежить Платонова (див. прим. до ст. 35) філософія, поєднана із східніми теоріями.

101 Гефест чи, в латинян, Вулкан,—бог вогню й металів, син Юпітера й Юнони. Він народився потворою, і мати скинула його з гори Олімпа, божої оселі. Упавши, він лишився кривий, збудував коло Етни кузні й працював там із одноокими велетнями, кіклопами.

„ Аякс (Аянт) — тут розуміється герой Софоклової трагедії «Скажений Аякс», де виставлено шаленство гордощів.

„ Горгони — три байкові сестри-потвори, серед них найстрашніша Медуза, що мала силу повертати на камінь кожного, хто на них погляне. В літературі—образ гидоти, лихости та жаху.

Стор.

102 Церера — латинська богиня хліборобства. Хліб, овочі, городина—то Церерині дарунки.

103 Аргів'янка — мешканка Аргосу (див. прим. Арголіда до ст. 46).

104 Сімон-чарівник — єврейський сектант, один із основоположників гностичної (див. прим. Базилід до ст. 94) філософії. Він хотів купити за гроші дар св. духа, щоб творити чудеса, і за це ап. Петро відлучив його. З його імени торгівля священними речами чи посадами дістала назву симонії.

„ Тіберій — римський імператор (з 14 до 37 р.).

105 Тракієць — мешканець Тракії, північної країни в давній Греції.

110 Химера — казкове страхіття з півлев'ячим, півкозячим тілом і драконовим хвостом, що кидало полум'я з рота.

111 Кар — римський імператор з 282 до 283 р.

116 Ерос — бог кохання у греків.

117 Сарданапал — легендарний асірійський цар, що жив ніби у великих розкошах та розпусті й був останнім нащадком теж казкової асірійської цариці Семіраміди. Коли мідяни напали на столицю Асірії—Ніневію, Сарданапал, щоб живим ворогам не датись, сказав спорудити величезне огнище (воно горіло аж два тижні) з свого добра та й сам на нього з жінками своїми кинувся.

118 Іфігенія — Агамемнонова (див. прим. Ахіл до ст. 47) дочка. Батько, виступаючи на чолі греків до Трої, хотів принести її в жертву богині полювання Діяні, щоб вона допомогла втишити вітри, що гальмували грецькі кораблі. Але Діяна послала їй оленя і той поніс її у Тавриду (Крим), де Іфігенія стала жрицею Діяни.

„ Електра — друга дочка Агамемнова, що, разом з братом своїм Орестом, забила свою матір Клітемнестру мстячись за вбивство свого батька.

119 Полукс — див. Кастор, прим. до ст. 88.

„ Лапіти — легендарний тесалійський нарід.

122 Динарій — срібна римська монета, що дорівнювалась спочатку 24 коп., а потім знецінилась.

„ Плутон — див. Гадес (прим. до ст. 86).

Стор.

122 Прозерпіна — підземна цариця, дочка Юпітера й Церери (див. прим. до ст. 102), яку викрав Плутон і зробив своєю дружиною.

123 Фазький — з річки Фази, що тепер зветься Ріон; бере початок на Кавказьких горах і вливається в Чорне море.

„ Апулей — латинський письменник другого століття по р. х.

124 Некрополь — кладовище («місто мертвих»).

130 Атрібіс — давнє місто в нижньому Єгипті, що того часу відогравало чималу ролю, бо там містилась єпископська катедра.

139 Капітель — орнаментовий виступ на верхівлі колони.

143 Бубаста — давнє місто в нижньому Єгипті, славетне своїми щорічними пишними релігійними святами.

„ Саїс — давнє місто в нижньому Єгипті, столиця саїтської династії.

„ Афродітополіс — назва кількох міст у давньому Єгипті, з яких два було в Тебаїді.

144 Коптська мова—була мовою єгипетської людности в II—XVII ст.ст. З X ст. її почала вибивати арабська мова, і вона, кінець-кінцем, зникла зовсім.

146 Стілополіс — місто стовба.

147 Латиклави — пурпурові стьожки, що носили римські сенатори на своїй одежі на знак своєї вельможности. Латиклавом звалася й сама їхня одежа.

148 Гімнософісти — філософи, а подекуди—чарівники, названі так тому, що ходили без одежі.

„ Фаллос — вирізьблений прутень.

„ Гера (Антіохія) — див. Юнона, прим. до ст. 80.

150 Констант — третій син Константина Великого (див. прим. Цезар до ст. 26), що почав боротьбу з своїм братом, Константином, і загинув підчас повстання (323—350). Див. ще прим. Констанцій до ст. 88.

155 Теби Стобрамі—одне з найславніших міст у давньому Єгипті.

158 Фавнки — дрібні жіночі божества, що кохалися з сатирами.

163 Мадора — давнє місто в романській Африці.

З М І С Т.

Стор.

Шукаючи насолоди й неможливого щастя (Таїс)—вступна стаття Ст. Савченка 3

Лотос 13

Папірус 52

Молочай 130